

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KOMMERSİYA BANKLARINDA İSTEHLAK KREDİTLƏRİ VƏ ONUN
SATIŞININ MÜASİR İSTİQAMƏTLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İslamzadə Sarvan Nizami

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2022-ci il**

“KOMMERSİYA BANKLARINDA İSTEHLAK KREDİTLƏRİ VƏ ONUN
SATIŞININ MÜASİR İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 606

Magistrant:
İslamzadə Sarvan Nizami oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. Sadıqov Elnur Məhəmməd oğlu

_____ **imza**

Program rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI – 2022

Elm andı

Mən, İslamzadə Sarvan Nizami oğlu and içirəm ki, “Kommersiya banklarında istehlak kreditləri və onun satışının müasir istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KOMMERSİYA BANKLARINDA İSTEHLAK KREDİTLƏRİ VƏ ONUN SATIŞININ MÜASİR İSTİQAMƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Kommersiya bankları qazanc əldə etmək məqsədi daşıyan biznes müəssisəsidir, lakin kredit təşkilatları iqtisadiyyata bəzi unikal xidmətlər də təqdim edirlər. Banklar vasitəsilə iqtisadiyyat tənzimlənir və iqtisadi inkişaf təmin edilir. Beləliklə, kommersiya bankı dövlət və əhali üçün bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin əsas məqsədi kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının nəzəri və praktiki məsələlərinin tədqiq olunmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində induksiya, deduksiya, analiz, sintez, sistemləşdirmə, müqayisəli və statistik təhlil kimi bir sıra metod və üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Magistr dissertasiya işinin yazılması üçün istifadə olunan məlumat bazalarına kommersiya banklarının rəsmi məlumatları, Mərkəzi Bankın və Dövlət Statistika Komitəsinin əsas statistik göstəricilər, qəzet və jurnal məqalələri, seçilmiş tədqiqat sahəsinə uyğun gələn mövzular üzrə xüsusi və ümumi iqtisadi ədəbiyyatın əsas sahələri, o cümlədən yerli və xarici alimlərin elmi tədqiqatları daxildir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Respublikamızda mövzu ilə bağlı kifayət qədər adekvat elmi araşdırmaların olmaması və praktiki məlumatların yetərsizliyi səbəbindən tədqiqat zamanı bəzi məhdudiyyətlər yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya işinin elmi yeniliyi istehlak kreditləşməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə metodiki tövsiyələrin və praktiki təkliflərin əsaslandırılmasında, sosial və müştəri yönümlü yanaşmalardan istifadə əsasında kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin satış prosesinin işlənib hazırlanmasında və sistemləşdirilməsindədir. Bu tədqiqat, qlobal səviyyədə araşdırılan bir məsələ olmasına baxmayaraq, ədəbiyyata töhfə vermək məqsədi daşıyır.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin satışı ilə bağlı araşdırmanın nəticələri gələcək tədqiqatlara kömək edə bilər. Tədqiqatda kommersiya banklarında istehlak kreditləri satışında mövcud problemlər, eləcə də istehlak krediti satışlarının gələcək artımının əsas istiqamətləri müəyyən edilib. Ölkənin maliyyə sistemləri üçün kreditləşdirmə strategiyalarının işlənib hazırlanması zərurəti müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: bank, istehlak krediti, maliyyə sistemi, bank xidmətləri

"CONSUMER LOANS IN COMMERCIAL BANKS AND MODERN TRENDS IN ITS SALE"

SUMMARY

The actuality of the subject: Commercial banks are businesses that aim to make a profit, but credit institutions also provide some unique services to the economy. The economy is regulated and economic development is ensured through banks. Thus, the commercial bank carries out a number of activities for the state and the population.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the research is to study the theoretical and practical issues of credit operations of commercial banks.

Used research methods: A number of methods and techniques were used in the research process, such as induction, deduction, analysis, synthesis, systematization, comparative and statistical analysis.

The information base of the research: Databases used for writing master's dissertations include official data of commercial banks, main statistics of the Central Bank and the State Statistics Committee, newspaper and magazine articles, main areas of special and general economic literature on topics relevant to the chosen field of research, including includes research by local and foreign scientists.

Restrictions of research: Due to the lack of adequate scientific research on the subject in our country and the lack of practical information, some restrictions have emerged during the research.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the dissertation is to substantiate methodological recommendations and practical proposals to improve consumer lending, to develop and systematize the process of selling consumer loans in commercial banks based on social and customer-oriented approaches. Although this study is a globally researched issue, it aims to contribute to the literature.

Scientific-practical significance of results: The results of a study on the sale of consumer loans in commercial banks may help in future research. The study identified the existing problems in the sale of consumer loans in commercial banks, as well as the main directions for future growth of consumer loan sales. The need to develop lending strategies for the country's financial systems has been identified.

Keywords: banking, consumer credit, financial system, banking services

İXTİSARLAR VƏ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

TTK - Tələbə kreditləri

ÜOMG – Ümumi Orta Müvəffəqiyyət Göstəricisi

MDB – Müstəqil Dövlətlər Birliyi

HİKT - “Hibrid” innovativ kredit texnologiyası

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	12
1.1. Kommersiya banklarının mahiyyəti və iqtisadiyyatdakı rolu.....	12
1.2. Kommersiya bank xidmətlərinin prinsip və funksiyaları.....	23
II FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA İSTEHLAK KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏHLİLİ.....	34
2.1. İstehlak krediti kredit formalarından biri kimi.....	34
2.2. Kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili.....	42
2.3. Kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin satışının təhlili.....	52
III FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA İSTEHLAK KREDİTLƏRİNİN SATIŞININ İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ.....	56
3.1. Kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin satışının müasir problemləri.....	56
3.2. İstehlak kreditlərinin satış istiqamətlərinin inkişaf perspektivləri.....	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	74
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	77
Cədvəllərin siyahısı.....	83
Qrafiklərin siyahısı.....	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Kommersiya bankı mənfəət əldə etmək məqsədi pul dəyəri ilə məşğul olan bank kimi tanınır. Kommersiya bankı kapital dileri və ya daha doğrusu pul dileridir. Bu bank əmanətçilərə minimum faiz verir və borcalandan maksimum faiz tələb edir. Bu proseslərlə kommersiya bankları qazanc əldə edir və bizneslərini davam etdirirlər.

Kommersiya bankları qazanc əldə etmək məqsədi daşıyan biznes müəssisəsidir, lakin kredit təşkilatları iqtisadiyyata bəzi unikal xidmətlər də təqdim edirlər. Banklar vasitəsilə iqtisadiyyat tənzimlənir və iqtisadi inkişaf təmin edilir. Beləliklə, kommersiya bankı dövlət və əhali üçün bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirir. Kommersiya bankları maliyyə resursları ilə zəngin olan şəxslərdən aşağı faizlə əmanətləri cəlb edərək investisiya üçün kapital təmin edir və beləliklə, boş əmanətləri səfərbər etməklə iqtisadiyyatda kapital yaradır.

Kommersiya banklarının dayanıqlı və uzunömürlü fəaliyyətinin əsası onun strukturu ilə bağlıdır. Kommersiya banklarının struktur quruluşu nə qədər mürəkkəb olarsa, bankların da fəaliyyəti bir o qədər uğurlu olacaqdır.

Kommersiya bankları eyni zamanda da müştərilərə kassa-hesablaşma kimi xidmətlər də təklif edir. Burada əsas məqsəd müştərinin nağd pula olan tələbatının qarşılınmasını təmin etməkdir.

Kommersiya banklarının vətəndaşlara təklif etdikləri əsas xidmətlərdən biri də lizinq əməliyyatları hesab olunur. Belə ki, kommersiya bankları öz müştərilərinə nağd pul krediti vermək əvəzinə müştərinin həmin pul ilə alacağı hər hansısa bir əmtəənin dəyərinin ödənməsini təmin edə bilər. Belə olan halda isə satın alınacaq əmtəənin dəyəri tam ödənilənədək həmin əmtəə bankın sərəncamında hesab olunur. Başqa sözlə desək, kommersiya bankı girovsuz pul vermək əvəzinə əmtəəni girova çevirmək yolu ilə həm müştərinin tələbatını ödəmiş olur, həm də verdiyi krediti təminatlı vəziyyətə gətirmiş olur.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, tədqiqat işinin mövzusu kifayət qədər aktualdır və bu sahənin tədqiqi məsələyə kompleks yanaşmanın olmasının tələb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəzəri məsələləri müxtəlif xarici nəzəriyyəçilər, o cümlədən də Викулин А.Ю., Агарков М.М., Трехтенберг И.А., Панова Г.С., Шаламов Г.А., Швецов Ю.Г. və digərləri tərəfindən əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Belə ki, Викулин А.Ю. öz əsərlərində göstərmişdirlər ki, milli və xarici valyutada olan pulların mübadiləsi zamanı kommersiya banklarının əlavə funksiyaları da meydana gəlir. Агарков М.М. isə bankın passiv əməliyyatları pul vəsaitlərinin bankdan çıxmasını təmin etsə də gəlir gətirmək məqsədi ilə həyata keçirildiyini bildirmişdir.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji məsələlərinin araşdırılmasında yerli nəzəriyyəçilərin də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. özlərinin “Bank işi ilə elektron bankçılıq” adlı kitablarında vurğulamışlar ki, maliyyə-kredit piramidasını əsas hələqələrindən olan kommersiya bankları öz fəaliyyətləri ilə supermarketləri xatırladır. Belə ki, supermarketlər hər hansısa bir məhsulu istehsalçıdan alıb istehlakçıya satırsa, kommersiya bankları da fiziki və ya hüquqi şəxslərdən pul vəsaitlərini toplayaraq kreditin satışını həyata keçirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının nəzəri və praktiki məsələlərinin tədqiq olunmasıdır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icra olunmasını məqsədmüvafiq hesab edirik:

- Kommersiya banklarının mahiyyəti və iqtisadiyyatdakı rolu təhlil olunmalı;
- Kommersiya bank xidmətlərinin prinsip və funksiyaları araşdırılmalı;
- İstehlak kreditinin məzmununu aydınlaşdırılmalı və onun müasir bank sistemində əhəmiyyətini əsaslandırılmalı;
- Kommersiya banklarında istehlak kreditləşməsinin formalaşması və inkişafının xüsusiyyətlərini əsaslandırılmalı;
- İstehlak kreditləşməsinin artımına faydalı təsir göstərən elementlərin müəyyən edilməsi;
- İstehlak krediti üzrə nəzərdə tutulan borcalanın ödəmə qabiliyyətinin müəyyən edilməsinin metodiki yolları hazırlanmalı.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri xidmətlərinin tədqiqatın obyektini, onların kredit əməliyyatlarının mahiyyəti və iqtisadiyyatdakı rolu isə işin predmetini təşkil edir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Magistr dissertasiya işinin yazılması üçün istifadə olunan məlumat bazalarına kommersiya banklarının rəsmi məlumatları, Mərkəzi Bankın və Dövlət Statistika Komitəsinin əsas statistik göstəricilər, qəzet və jurnal məqalələri, seçilmiş tədqiqat sahəsinə uyğun gələn mövzular üzrə xüsusi və ümumi iqtisadi ədəbiyyatın əsas sahələri, o cümlədən yerli və xarici alimlərin elmi tədqiqatları daxildir. Tədqiqatda bir sıra dərsliklərdən və internet resurslarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işinin birinci fəslı kommersiya banklarının fəaliyyətlərinin nəzəri əsaslarının tədqiq olunmasına həsr olunduğundan, bu fəslin araşdırılmasında nəzəri tədqiqat metodlarından, o cümlədən də faktların toplanması, sistemləşdirilməsi, eləcə də elmi abstraksiya, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin ikinci fəslı kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin satışının mövcud vəziyyətinin təhlili və kreditləşmənin təşkil olunmasının tədqiqinə həsr olunduğundan, bu fəslin araşdırılmasında müqayisəli təhlil, analiz, sintez, sistemli yanaşma və qrafik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin sonuncu fəslı isə kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin satışının inkişaf perspektivləri və satış mexanizmində yaranmış problemlərin aradan qaldırılması istiqamətlərinin tədqiqinə həsr olunduğundan, bu fəslin araşdırılmasında eksperiment, modelləşdirmə və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Respublikamızda mövzu ilə bağlı kifayət qədər adekvat elmi araşdırmaların olmaması və praktiki məlumatların yetersizliyi səbəbindən tədqiqat zamanı bəzi məhdudiyyətlər yaranmışdır. Bu araşdırmanın nəticələri On İllik zaman üfününün data və informasiyasından asılıdır. Seçilmiş kommersiya banklarının məlumat və dataları yalnız tədqiqatçı tərəfindən tapılıb və təhlil olunub. Tədqiqat əsasən ikinci dərəcəli məlumat və datalara əsaslandığı üçün,

nəticələrin etibarlılığı verilən məlumatların düzgünlüyündən asılıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi istehlak kreditləşməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə metodiki tövsiyələrin və praktiki təkliflərin əsaslandırılmasında, sosial və müştəri yönümlü yanaşmalardan istifadə əsasında kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin satış prosesinin işlənilib hazırlanmasında və sistemləşdirilməsindədir.

Dissertasiya tədqiqatı nəticəsində aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

- Müasir şəraitdə istehlak kreditləşməsinin nəzəri və konseptual əsasları araşdırılmış;
- Kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin bir neçə forması təsnif edilmişdir;
- Kredit təşkilatları tərəfindən istehlak kreditləşməsinə metodoloji yanaşma müəyyən edilmişdir;
- Dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında istehlak krediti bazarının qurulması və tənzimlənməsi sahəsində kompleks tədbirlər təklif edilmişdir;
- İstehlak kreditləşməsinin gələcək inkişaf perspektivləri vurğulanmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti və tətbiq sahələri. Bu tədqiqat, qlobal səviyyədə araşdırılan bir məsələ olmasına baxmayaraq, ədəbiyyata töhfə vermək məqsədi daşıyır. Kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin satışı ilə bağlı araşdırmanın nəticələri gələcək tədqiqatlara kömək edə bilər. Tədqiqatda kommersiya banklarında istehlak kreditləri satışında mövcud problemlər, eləcə də istehlak krediti satışlarının gələcək artımının əsas istiqamətləri müəyyən edilib. Ölkənin maliyyə sistemləri üçün kreditləşdirmə strategiyalarının işlənilib hazırlanması zərurəti müəyyən edilmişdir. Qlobal təcrübədən istifadə etməklə tədqiqatdan Azərbaycan Respublikasının gələcək iqtisadi inkişaf planlarının işlənilib hazırlanmasında, eləcə də kommersiya banklarında istehlak kreditləri ilə bağlı problemlərin idarə edilməsi və ölkə iqtisadiyyatında istehlakçıların satış yollarının gücləndirilməsi üçün müxtəlif tədbirlər planlarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Kommersiya banklarının mahiyyəti və iqtisadiyyatdakı rolu

Bankçılıq orta əsrlərdə Vatikana bağlı kilsələrin müqəddəs torpaqlara səfərləri zamanı zəvvar namizədlərinin qiymətli əşyalarını qorumaq məqsədi ilə dövrün ehtiyaclarına uyğun olaraq formalaşan qurumlardır.

Bank işinin başlanğıcı ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Onlardan biri odur ki, insanlar uzaq yerlərə səyahət edərkən təhlükəsiz olduqlarını düşünərək pullarını və qiymətli metallarını kilsə keşişinə əmanət edirlər. Zaman-zaman bu şəkildə yığılan pullardan, keşişlər tərəfindən ehtiyacı olanlara borc verməklə inkişaf etdiyi fikri formalaşmağa başlamışdır.

Məlumdur ki, müasir bankçılıq tarixdə ilk dəfə olaraq Mesopotamiyada başlamışdır. II əsrdən etibarən kredit əməliyyatları zəminlik qarşılığında aparılırdı, lakin banklardan alınan kapital və pullar üçün istiqrazlar, çeklər və valyuta istifadə olunmağa başlandı. Avropada ilk universal effektiv bank XIII əsrdə fəaliyyətə başlamış, Florensiyada kommersiya bürosuna yüksəldilmişdir və bank əməliyyatları yerləşməyə başlamışdır. Əvvəllər əmtəə treyderləri, brokerlər və ya yükəndərənələr kimi mövcud olan ilk banklar maliyyə işləri üçün kreditlər və depozitlər ayıran bank xidməti təminatçılara çevrildilər (Abdullayev, 2010: 23).

Bardi, Peruzzi və Florensiyalı Acciaiuoli tanınan ilk məşhur bankirlərdir. XIV əsrin əvvəllərində Avropanın mühüm şəhərlərində bank filialları açılmağa başlandı. Üçüncü ingilis kralı Eduard yüzillik müharibədə müqavimət göstərmiş və 1345-ci ildə başçılıq etdiyi vaxta qədər yığılan borcları ödəmək üçün böyük çətinlikləri həll etməyə çalışmış, lakin bu cəhdlər nəticə verməmiş və öz effektini itirmişdir. Dövrün ən mühüm bankirinin iflasından sonra Vieri di Cambio de' Medici 1348-1392-ci illər arasında Avropanın ən mühüm şəhərlərində çoxlu şöbələri olan geniş miqyaslı banklar qurulmağa başlamışdır.

Bank sektoru iqtisadiyyatın inkişafında ən mühüm faktorlardan biridir. Banklar kapitalın yığılması, şirkətlərin böyüməsi və iqtisadi sərvətin çoxalması

baxımından iqtisadiyyatda mühüm rola malikdir. Güclü və gəlirli bank sistemi maliyyə sabitliyinə kömək edir və iqtisadiyyatı makroiqtisadi risklərə daha davamlı edir. Levinin (1997) araşdırmasında da bankların maliyyə vasitəçiliyi ilə iqtisadi artıma təsir etdiyini göstərmişdir. Digər tərəfdən, makroiqtisadi səviyyədə baş verən dəyişikliklər də bank sisteminin fəaliyyətinə və maliyyə sabitliyinə təsir göstərir. Ona görə də maliyyə və pul sabitliyinin təmin edilməsinə cavabdeh olan qruplar makroiqtisadi proseslərin bank sektoruna təsirini bilməlidirlər. Kredit faiz dərəcəsi ilə depozit faiz dərəcəsi arasındakı marjanın araşdırılması ilə bank sisteminin səmərəliliyini daha yaxşı başa düşmək olar. Yüksək faiz marjası bank sisteminin səmərəsizliyi və ya rəqabətsiz bazar şəraiti ilə izah edilə bilər (Məmmədov, 2010: 47).

Bank sisteminin ikinci mərhələsini kommertiya bankları təşkil edir ki, onlar da universal banklara və peşəkar banklara bölünür. Universal Bank bütün və ya demək olar ki, bütün növ bank xidmətlərini (bütün növ əmanətlərin qəbulu, qısa və uzunmüddətli kreditlərin verilməsi, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar və s.) həyata keçirir, istənilən təsərrüfat subyektinə, istənilən şöbəyə və əhaliyə xidmət göstərir. İstənilən mülkiyyət forması. İxtisaslaşmış banklar bir və ya daha çox geniş bank xidmətlərini həyata keçirirlər. Bununla belə, müasir bankçılıq getdikcə daha çox yayılmışdır. Bu, kredit, valyuta və hesablaşma biznesinin bir mərkəzdə cəmləşdiyi bank sənayesinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır.

Kommertiya banklarının səciyyəvi cəhəti onların ikili ixtisaslaşması, yəni təsərrüfat subyektləri ilə əməkdaşlıq və şəxsi əmanətlərin qəbulu üzrə ixtisaslaşmasıdır. Sonuncu kommertiya banklarına təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün vəsait təmin etmək, həmçinin öz investisiyalarını maliyyələşdirmək imkanı verir. Bu xüsusiyyətlərinə görə onlar xarici qarşılıqlı kredit assosiasiyalarına, kooperativlərə (məyyəən fəaliyyət növləri üzrə), fərdi müştərilərlə əməkdaşlıq edən və evlərin tikintisinə (və ya alınmasına) kredit verən əmanət kassalarına bölünürlər.

Kommertiya banklarının əsas funksiyaları əhalidən depozit kimi pul toplamaq və çoxlu sayda müştərilərə qısamüddətli kreditlər verməkdir. Bunlara depozit bankları da deyilir. Emissiya bankları, investisiya və inkişaf bankları, xüsusi təyinatlı banklar və kommertiya bankları da daxil olmaqla başqa növ banklar olsa da, əksər

ölkələrdə bank aktivlərinin əksəriyyətini kommertiya bankları təşkil edir. Onlar öz vəsaitlərinin bir hissəsini gündəlik ehtiyaclar üçün (mərkəzi bank tərəfindən müəyyən edilmiş depozit ehtiyatı tələbləri) ayırır, qalan hissəsini isə ticarət və sənaye infrastrukturuna xərcləyirlər. Kommertiya banklarının əmanətçilərlə güclü əlaqəsi digər fərqləndirici cəhətdir.

1980-ci ildən sonrakı dövrdə banklara faiz dərəcələrini təyin etmək səlahiyyəti verildi. Bununla belə, banklar arasında rəqabət faiz dərəcələrinə deyil, xidmət şərtlərinə əsaslanırdı. Banklar bununla bağlı sıx reklam kampaniyalarına əl atırlar. Onların göstərdiyi müxtəlif xidmətlər arasında pul köçürmələrinin göndərilməsi, istiqraz və səhmlərin buraxılışında vasitəçilik, kassa xidmətinin fəaliyyət göstərməsi və geri alınmış veksellərin qiymətlərinin toplanması kimi fəaliyyətlər vardır. Bundan əlavə, bu fəaliyyətlərə endirimlər, açıq kreditlər, valyuta və qiymətli kağızların ticarəti daxildir. Son zamanlar ölkəmizdə bank fəaliyyətləri arasında kredit kartları tətbiqi və istehlak kreditləri geniş yayılmağa başlamışdır (Bağırov, 2009: 91).

Kommertiya banklarının əhəlidən topladıqları əmanətləri borc verməsi onların pul kütləsi yaratmasına səbəb olur. Ona görə də bank kreditlərinin artması və azalması iqtisadiyyatda pul kütləsinə öz təsirini göstərir. Mərkəzi bank (emissiya bankı) milli pul siyasətinə uyğun olaraq kommertiya banklarının pul yaratma mexanizmlərinə və digər fəaliyyətlərinə nəzarət etmək üçün geniş səlahiyyətlərə və imkanlara malikdir. Məsələn, onların yaradacaqları pul həcmi azaltmaq istədikdə, depozitlər üçün yenidən uçot dərəcələrini və yaxud ehtiyat tələblərini artırmağı seçirlər. Bu, onlara borc vermək üçün daha az resurs buraxır. Ənənəvi olaraq Azərbaycanda özəl kommertiya bankları idarəetmə və kapital baxımından müəyyən qrupların, ev təsərrüfatlarının və ya holdinqlərin əlində olmuşdur. Kommertiya banklarının əmanətlərini bəzən rəsmi depozitlər, kommertiya depozitləri və bank depozitləri kimi qruplaşdırmaq olar.

Bu gün bir çox maliyyə əməliyyatları banklar tərəfindən həyata keçirilir. Xüsusən də kommertiya sahəsində fəaliyyətə nəzər salsaq, bankların həyatımızda yer almadığını düşünə də bilmərik. Bütün dünya ölkələrində bir çox bank növləri

vardır. Eləcə də ölkəmizdə bir çox bank növləri vardır. Banklar quruluşlarına və fəaliyyət məqsədlərinə görə fərqlənirlər. Ən intensiv quruluşa malik olan bank isə komməriya banklarıdır (Məmmədov, 2015: 124).

İqtisadi fəaliyyətləri inkişaf etdirmək və ölkənin pul nizamını qorumaq ümumiyyətlə mərkəzi bankın, eləcə də komməriya banklarının vəzifəsidir. Komməriya dedikdə burada əsas məqsəd qazandır. Beləliklə, bu bankların fəaliyyət mexanizmi biznesə bənzəyir. Komməriya bankları hər cür əmanət toplayaraq müştərilərinə müxtəlif xidmətlər göstərirlər. Bu yolla onlar tək-cə özlərinə qazanc əldə etmir, həm də müştərilərinin ehtiyaclarını qarşılayırlar. Bu tip banklara “depozit bankları” da deyirlər, çünki onlar öz əməliyyatlarını topladıqları əmanətlərlə edir.

Komməriya bankları öz müştərilərinə xidmət göstərməklə yanaşı, mərkəzi banka qarşılığında topladıqları vəsaitlərin bir hissəsini kənara qoymalıdırlar. Mərkəzi bank tərəfindən müəyyən edilmiş depozitlər üzrə məcburi ehtiyat normasının təyin edilməsində məqsəd bank müştərilərinin pul vəsaitlərini qorumaqdır. Belə bankların müştəriləri ilə sıx əlaqəsi vardır. Çünki bir müştəridən aldığı əmanətlə, kredit kimi təqdim etdiyi xidmətlərlə digər müştərinin ehtiyaclarını qarşılayır. Bunu edərkən özü üçün gəlir əldə etməyi hədəfləyir və faiz şəklində komissiya alırlar.

Depozit bankçılığı kimi də tanınan komməriya bankçılığı bir çox fəaliyyətə malikdir. Ən əsas fəaliyyətləti əmanətlərin yığılmasıdır. Bunları sonradan digər müştərilərə nağd və nağdsız şəkildə təqdim etmək başqa bir fəaliyyətdir. Bunu topladıqları əmanətlərlə edirlər. Onlar həmçinin ödənişləri və pul köçürmələrini emal edirlər. Xüsusilə ticarətdə istifadə olunan çek, veksəl və valyuta əməliyyatlarını da həyata keçirirlər. Banklar dedikdə ağıla gələn başqa bir şey müştərilərin pullarının saxlanmasıdır. Komməriya banklarının da belə vəzifələri vardır.

Komməriya bankları həmçinin investisiya məsləhətçiliyi, portfelin idarə edilməsi, bazarlarda alqı-satqı vasitəçiliyi, sığorta əməliyyatları kimi bir çox sahədə fəaliyyət göstərirlər. Onların bunlardan başqa fəaliyyətləri ola bilər, lakin onlar şura

tərəfindən müəyyən edilməlidir. Bütün bu əməliyyatları nəzərə alsaq, əmanət bankları bank növləri arasında ən aktiv növdür. Həm fərdi, həm də korporativ müştərilər üçün özlərini tədricən təkmilləşdirirlər. Burada məqsəd mənfəət olduğu üçün bu tip banklar arasında daim rəqabət gedir. Buna görə də, bu banklarda sərfəli xidmətlərlə qarşılaşma ehtimalı daha yüksəkdir (Sadıqov, 2010: 72).

Kommersiya banklarının məqsədləri eynidir, lakin onların təşkili fərqli ola bilər. Fərqli şəkildə təşkil olunsalar da, əsas funksiyaları oxşardır. Onun əsas funksiyalarından biri depozit pul yaratmaqdır. Bu xüsusiyyəti ilə onlar digər bank növlərindən fərqlənirlər. Nağdsız ödənişlər (pul) dedikdə, ödəniş çeklər, veksellər, zəmanət məktubları vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bunun üçün banklardakı tələb olunan depozit hesablarından istifadə edilir. Müştərilərin bu hesablarda qalıqları var və banklardan heç bir faiz ödənişi almırlar. Müştərilər bu qalıqlar üzərindən digər ödəniş vasitələrindən istifadə edə bilərlər. Beləliklə, onlar kommersiya fəaliyyətlərini nağd pul əvəzinə nağdsız pulla davam etdirə bilərlər.

Başqa bir funksiya xidmətdir. Burada məqsəd daha çox əmanət toplamaq və ticarət həcmi artırmaqdır. Bunun üçün müxtəlif vəzifələr götürür və beləliklə də müştəriləri adından əməliyyatlar həyata keçirirlər. Bu xidmətlər; çek, zəmanət məktubu, akkreditiv əməliyyatları, pul köçürmələri – EFT, valyuta alışı – satış, idxal – ixrac əməliyyatlarında vasitəçilik, kassir, arayış məktubu və müxtəlif ödənişlərdir. Belə əməliyyatların depozit bankları tərəfindən həyata keçirilməsi onun əsas məqsədinə xidmət edir. Beləliklə, daha çox əmanət toplaya və müştərilərinin sayını artırma bilərlər (Bağırov, 2003: s. 24).

Kommersiya banklarının digər bir funksiyası vəsaiti təmin etmək və istifadə etməkdir. Maliyyələşdirmə iki növ mənbə vasitəsilə əldə edilə bilər. Bunlar öz resursları və xarici resurslardır. Daxili mənbələr dedikdə bankların özləri tərəfindən təmin edilən vəsaitlər nəzərdə tutulur. Xarici resurslar isə üçüncü şəxslərdən borc götürərək əldə etdikləri vəsaitləri nəzərdə tutur. Xarici maliyyələşdirmə istiqrazların buraxılması, mərkəzi bankdan borc alınması və depozitlərin qəbulu ilə həyata keçirilir. Fonddan istifadə “plasman” adı altında həyata keçirilir. Bu vəsaitlərin istifadəsi kreditlərin verilməsi, müəyyən əsas kapitala investisiyaların qoyulması və

müxtəlif layihələrdə iştirak etməklə də istifadə olunur.

Banklar kapital, pul və kredit əməliyyatlarını həyata keçirən kommersiya təşkilatlarıdır. Universal bank fiziki şəxslərə və təşkilatlara kreditlər ayırır, depozit hesablarını aparır, kapital, pul və kreditlə bağlı bütün növ əməliyyatları həyata keçirir. Məsələn, Almaniyada kredit təşkilatı qanunla (kredit qanunları ilə) bank əməliyyatlarının həyata keçirildiyi qurum kimi müəyyən edilir.

Kommersiya bankları - bank qanunvericiliyi ilə icazə verilən bütün əməliyyatları həyata keçirir. Bank sisteminin mexanizmində əsas rol kommersiya banklarına məxsusdur. Ona görə də ölkədə kredit resurslarının böyük hissəsinin toplanmasına və müştərilərə hər cür maliyyə-kredit xidmətlərinin göstərilməsinə xidmət edən kommersiya banklarıdır. Bu gün kommersiya bankları müştərilərə 200-ə qədər müxtəlif bank xidmətləri təklif etmək imkanına malikdir.

Kommersiya bankının ən mühüm vəzifəsi pul yaratmaqdır. Borcalanlara kredit verməklə banklar əlavə ödəmə qabiliyyəti tələbi yaradır. Onun kommersiya funksiyası nağd pul və pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə əməliyyat vəsaitlərinin köçürülməsi zamanı müvəqqəti azad edilmiş fiziki şəxslərin verdiyi kreditlərə vasitəçilik etməkdir (Bəşirov, 2007: s. 142).

İqtisadi münasibətlərin digər məsələlərində olduğu kimi, ticarət-təsərrüfat fəaliyyətinin həcmi təmin etmək üçün banklar müəyyən miqdarda nağd pul ehtiyatına malik olmalıdırlar.

Müasir şəraitdə iqtisadi inkişaf prosesində maliyyə resurslarının mövcudluğu problemi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatın bazar münasibətləri modelinə keçidi bank inhisarını ləğv etmişdir. Bu da öz növbəsində iqipilləli bank sisteminin təşkilinə, bankın maliyyələşmə mənbələrinin tərkibində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət əsasən aşağıdakı kimi izah olunur (Kazımlı, 2011: 28) :

- Bank vəsaitlərinin mənbəyi kimi dövlət fondunun səmərəliliyi məhdudlaşdırılmış, mərkəzi bank iqipilləli bank sistemində birinci hesab edilmişdir;
- Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və təşkilatların təşkili sərbəst pulla sahiblərin yaranmasına şərait yaradırdı.
- Bu mülkiyyətçilər öz şəxsi pul ehtiyatlarını harada və necə saxlamağa görə

məsuliyyət götürmək hüququna malikdirlər, bunun nəticəsində maliyyə münasibətləri sisteminə daxil olan kredit resursları bazarı yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, bankın əməliyyatlarının miqyası onun fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Bank fəaliyyətinin miqyası maliyyə ehtiyatlarının həcmindən asılıdır. Bu vəziyyət maliyyə resursları üçün banklar arasında rəqabəti gücləndiribdir.

Qeyd edək ki, kredit fond bazarı ilə yanaşı qiymətli kağızlar bazarı da mövcuddur. Burada banklar özəl, dövlət və korporativ qiymətli kağızların alıcısı kimi çıxış edirlər. Sığorta, maliyyə və kredit təşkilatlarının mövcudluğu kredit tələbi bazarında rəqabəti gücləndirmiş və bank vəsaitlərinin sərbəst toplanması problemini kəskinləşdirmişdir. Kommersiya bankının resursları aktiv əməliyyatlar üçün də istifadə olunan xüsusi vəsaitlərin və cəlb olunmuş vəsaitlərin məcmusudur. Bankın xüsusi resurslarının payı Dünya Bankının təcrübəsinin tələblərinə cavab verən ehtiyat sistemidir. Bankın xüsusi ehtiyatına məcmu kapital və fondlar daxil edilir.

Çıxarılan vəsaitlər bankın ehtiyatlarının ümumi həcmində aparıcı yerlərdən birini tutur. Müxtəlif banklarda onun həcmi 75% və daha çox olur. Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə müvafiq resursların strukturu əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu, bank sistemi üçün fiziki və hüquqi şəxslərin sərbəst vəsaitlərinin müvəqqəti toplanmasının yeni, qeyri-ənənəvi üsullarının meydana çıxması ilə əlaqədardır.

Azərbaycanda bank sektoru ölkənin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Aktivlər, kapital və regional əhatə dairəsi baxımından banklar bu gün digər maliyyə vasitəçilərini tez-tez üstələyir. Hazırda ölkədə bazar prinsiplərinə əsaslanan yaxşı inkişaf etmiş ikipilləli bank sistemi mövcuddur (birinci pillə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankıdır, ikinci pillə isə kommersiya bankları və digər bank olmayan kredit təşkilatlarıdır). (Abbasov, 2013: s. 72).

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı 1992-ci ildə yaradılmışdır. Müasir mərkəzi bankların əsas vəzifəsi qiymət və maliyyə sabitliyini qorumaqdır. Məqsədlərinə çatmaq üçün mərkəzi bank qanunla müəyyən edilmiş bir sıra funksiyaları yerinə yetirir.

Mərkəzi bankın əsas funksiyası ölkənin valyuta və məzənnə siyasətini

formalaşdırmaq və həyata keçirməkdir. Pul siyasəti müxtəlif alətlərdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu alətlərə dövlət və mərkəzi bank tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızların alqı-satqısı, mərkəzi bankın banka verdiyi kreditlərin faiz dərəcəsinin müəyyən edilməsi, bankın qanunla müəyyən edilmiş məcburi ehtiyat normaları və s. daxildir. Mərkəzi bank bu alətlər vasitəsilə qiymət sabitliyinə, iqtisadi artıma təsir imkanlarından istifadə edir, tədavüldə olan valyutanın miqdarını tənzimləməklə ölkənin maliyyə sabitliyini təmin edir.

İqtisadiyyat ədəbiyyatında ümumilikdə bank işinin, xüsusən də kommersion bankçılığının müxtəlif tərifləri var. Bəzi hallarda bu təriflər üst-üstə düşür, bəzilərinə isə bir qədər fərqlidir. Məsələn, rus alimi professor N.F. Samsonovun sözlərinə görə, bank fiziki və hüquqi şəxslərdən ödəniş qəbul edən və geri qaytarma, habelə komissiya və broker (hesablaşma və s.) həyata keçirən vasitəçilərdir. Həmçinin qeyd edilir ki, kommersion bankı aşağıdakı bank əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququna malik olan kredit təşkilatıdır: pul vəsaitlərinin qaytarılması, ödəniş şərtlərinə və kredit şərtlərinə uyğun olaraq qaytarılması və hesablaşması, fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılmasını gerçəkləşdirən qurumlardır (Quliyeva, 2011: 92).

Kommersion bankları bir tərəfdən öz fəaliyyətlərini mənfəətlə davam etdirməklə, digər tərəfdən isə real sektorun maliyyə tələblərini ödəməklə həm maliyyə bazarlarının inkişafına, həm də iqtisadiyyatda sabitliyin təmin olmasına mühüm töhfələr verirlər. Maliyyə xidmətləri sektorunun mühüm institutlarından biri olan kommersion banklarının fəaliyyət nəticələrinin mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsi maliyyə vasitəçiliyi sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, bank fəaliyyətindən irəli gələn mümkün problemlər iqtisadiyyatın digər sektorlarının, xüsusən də real iqtisadiyyatın göstəricilərinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Bu nöqtəyi-nəzərdən iqtisadi sistemdəki digər şirkətlər kimi kommersion banklarının fəaliyyətinin nəticələrinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi bir tərəfdən bankların maliyyə strukturlarının və fəaliyyətlərinin monitorinqini həyata keçirməyə, digər tərəfdən bankların rəqabət şəraitində uzunmüddətli fəaliyyətini

təmin etməyə imkan verir. Bundan əlavə, qlobal bazarlarda artan qeyri-müəyyənlik və rəqabət də bankların fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi ehtiyacını artırır.

Kommersiya bankları həm resursların təmin edilməsində, həm də resursların bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır. Kommersiya bankları vəsait toplayıb hovuz yaratmaqla yanaşı, bu vəsaitlərin iqtisadiyyata düzgün yönəldilməsini də təmin edirlər. Resursların toplanması və bölüşdürülməsi üçün bu işi həyata keçirən qurumların fəaliyyəti yüksək və davamlı olmalıdır. Kommersiya banklarının yüksək göstəriciləri birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli olan digər real və ya maliyyə sektorlarının göstəricilərini artıracaq. Bankların dəqiq və davamlı vasitəçilik fəaliyyəti milli iqtisadiyyatlar üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kommersiya banklarının davamlı və yüksək fəaliyyəti təkcə vasitəçilik fəaliyyətinin düzgün fəaliyyət göstərməsi deyil, həm də bank tərəfdaşlarının maraqlarının artırılması deməkdir. Sağlam kommersiya bank sistemi iqtisadi artımı, eləcə də yeni investisiyaları təşviq edir. Digər tərəfdən, zəif bank sistemi və nəticədə zəif fəaliyyət göstərən bank sektoru böhranlara və bank uğursuzluqlarına səbəb olur (Əliyeva, 2013: 71).

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin təhlili ölkənin iqtisadi strukturunda xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün həm daxildə, həm də xaricdə akademiklərin diqqətini cəlb edən mövzulardan biridir. 1940-cı ildəki bank böhranından sonra akademiklərin bu mövzuya marağı başlamış və sonrakı illərdə və xüsusilə böhran dövrlərində artmaqda davam etmişdir. Azərbaycanda 1994, 2000 və 2001-ci il bank və maliyyə böhranlarından sonra bu sahədə araşdırmaların sürətlə artdığı müşahidə edilmişdir.

Bankların əsas funksiyası iqtisadiyyatda izafi vəsaitləri olan şəxslər və qurumlar ilə vəsaitə ehtiyacı olan şəxslər və qurumlar arasında körpü rolunu oynamaqdır. İqtisadiyyatda pul-kredit siyasətinin mühüm elementlərindən biri olan banklar maliyyələşdirmə qabiliyyətinə malik olan vahidlərdən maliyyə kəsiri olan vahidlərə resursların köçürülməsi funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, mənfəəti maksimuma çatdırmağı hədəfləyirlər.

Bu gün banklar texnoloji inkişaf, qloballaşma, dövlət müdaxiləsi və kapital

adekvatlığı kimi bəzi amillərin gətirdiyi təzyiq və risklər qarşısında gəlirliliklərini qorumaq üçün daha geniş məhsul çeşidi ilə daha səmərəli fəaliyyət göstərməli olurlar. Xüsusən də qloballaşma nəticəsində xarici bankların daxili bazarlarda fəaliyyət göstərməsi banklar arasında rəqabəti artırmış, mənfəət marjasını daraltmışdır. İqtisadi nizamın daxili dinamikasında yaşanan və qlobal miqyasda xarici bazarlarda meydana çıxan mənfəət hallar həmin iqtisadiyyatın gedişatına ciddi təsir göstərir. Məsələn, xarici bazarlarda yaşanan və ya daxili dinamikadan yaranan böhranlar hər bir iqtisadi nizama müəyyən dərəcədə təsir edir. 1993-cü ilin sonlarına doğru valyuta məzənnələrinin həddindən artıq dəyişməsi, tədiyyə balansının pisləşməsi, büdcə kəsirlərinin artması və maliyyə bazarlarında qeyri-müəyyənlik 1994-cü il böhranına səbəb oldu. Beynəlxalq kredit reytinginin aşağı olması səbəbindən xarici kreditin olmaması və bazardakı qeyri-müəyyənliklər Xəzinədarlığın uzunmüddətli aşağı faiz dərəcələri ilə borc almasını mümkün etməyib. Yüksək faizlə borc alan Xəzinədarlıq valyuta məzənnələrinin aşağı düşməsi ilə real faizləri artırmış və xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasını təmin etmişdir. Bu arada banklar xaricdən aldıkları kreditləri yüksək faizli dövlət istiqraz və veksellərinə yatırmaqla hədsiz qazanc əldə edirdilər.

İqtisadiyyatda pul-kredit siyasətinin mühüm elementlərindən biri olan banklar hər bir ölkənin iqtisadi strukturuna və ehtiyaclarına uyğun olaraq hüquqi nəzarətə götürülüb. Onların yerinə yetirdiyi funksiyalar baxımından ölkənin inkişafında oynadıqları rol bankları milli və beynəlxalq səviyyədə unikal maliyyə institutlarına çevirmişdir. Bu baxımdan kommərsiya banklarının iqtisadiyyatdakı rolunu anlamaq üçün ilk növbədə onun mahiyyətini anlamaq və sonra kommərsiya banklarının əsas funksiyalarını mənimsəmək lazımdır.

Nağdsız pulların yaradılması banklarda nağd pul olmadan hesabların debetləşdirilməsi və ya kreditləşdirilməsi yolu ilə yaradılmış pul sistemidir. Bank üzərinə götürdüyü funksiyaları yerinə yetirərkən pul yaradan bir qurumdur. Təbii ki, burada “pul yaratma” funksiyası o demək deyil ki, sözügedən qurumlar öz adlarına pul çap edirlər. Bankların yaratdığı pullar əmanətlərdən və buna görə də alınan faiz gəlirlərindən başqa bir şey deyildir. Bu səbəbdən banklar tərəfindən yaradılan pullar

“nağdsız pul” və ya “depozit pulu” adlanır. Bankların pulun dəyər yaratmaq qabiliyyətinin arxasında fraksiya ehtiyat bankçılığı adlanan təcrübə dayanır. Banklarda tələb olunan depozit hesabının açılmasının məqsədi, müştərilərin öz pullarını güvənli yerlərə əmanət etmək və ödənişlərini asanlaşdırmaq istəyidir. Bu səbəbdən əksər ölkələrdə tələb olunan depozitlərə faizlər ödənilir. Kommersiya banklarında tələb olunan əmanətlərin ödəniş vasitəsi kimi istifadəsi bu hesab üzrə çeklərin verilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bankda tələb olunan əmanəti olan şəxs çeklə başqasına və ya özünə ödəniş edə bilər (Osman, 2008: s. 82).

Belə ki, kommersiya banklarının təqdim etdiyi bu imkanla əmanətçilər nağd pul almadan alıcılıq qabiliyyəti əldə edirlər. Bu səbəbdən depozit hesabında əmanət pulu xüsusiyyəti vardır. Əhalinin gündəlik ödənişlər üçün istifadə edəcəyi bank pullarının yaradılması inkişaf etmiş ölkələrdə bankçılığın əsas funksiyalarından biridir. Bu ölkələrdə gündəlik alış-verişin çoxu çeklə, plastik kartlarla aparılır və qəbul baxımından real pulla bank pulu arasında heç bir fərq yoxdur. Ancaq bəzi iş adamları və şirkətləri nəzərə almasaq, bizdə çeklərdən istifadə o qədər də yaygın deyildir. Ona görə də banklar əmanət pulu yarada bilməkdən daha çox, əhalinin depozitlərini saxlamaq və kredit vermək üçün fəaliyyət göstərir.

Kommersiya banklar öz müştərilərinə yuxarıda qeyd olunanlardan başqa bir çox mövzularda xidmət göstərirlər. Geniş təşkilatçılığı, yerli və xarici banklarla müxbir əlaqələri, kommersiya və maliyyə məsələlərində təcrübəsi sayəsində kommersiya bankları öz müştərilərinə müxtəlif xidmətlər təklif edə bilirlər. Bu xidmətlər bank sistemindəki inkişafdan asılı olaraq ölkədən ölkəyə dəyişir. Bu xidmətlərin məqsədi daha çox əmanət toplamaqdır. Daha çox əmanət daha çox kredit yaratma gücü deməkdir. Banklar gərgin rəqabət mühitində üstünlük əldə etmək üçün cəmiyyətə təqdim etdikləri xidmətləri təkmilləşdirməli olurlar. Bankların təklif etdiyi xidmətlər müştərilərə görə fərdi və korporativ olaraq iki yerə bölünə bilər. Kreditlər, depozitlər, valyuta alqı-satqısı kimi bəzi xidmətlər həm hüquqi, həm də fiziki şəxsləri cəlb edir. İnvestisiya kreditləri, akkreditivlər, zəmanət məktubları kimi bəzi məhsullar yalnız qurumların ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kredit kartları və ipoteka kimi bəzi məhsullar da birbaşa fiziki

şəxslərə satılır.

Azərbaycanda ən çox görülən xidmət əməliyyatları qiymətli kağızların alqı-satqısı, qiymətli kağızların emissiyasında vasitəçilik, pul orderi, pul köçürmələri, veksəl və çeklərin ödənişləri və s. kimi xidmətlərdir.

Kommersiya banklarına iki səbəbə görə kommersiya adı verilmişdir, çünki onlar kommersiya sektoruna kredit verirlər və mənfəət yönümlü kommersiya müəssisəsidirlər. Kommersiya bankçılığına ümumiyyətlə əmanət qəbul edən kredit təşkilatları deyilir. Bütün kommersiya banklarının iki əsas funksiyası var: borc götürmə və borc vermə. Borc götürmə çox vaxt depozit şəklində, kreditləşmə isə endirim şəklində baş verir. Bu baxımdan kommersiya banklarını depozit və diskont bankları da adlandırırlar.

Kommersiya bankları mənfəət əldə etmək məqsədi olan müəssisələrdir və ən mühüm gəlir mənbəyi verdikləri kreditlərdən əldə olunan faiz gəlirləridir. Faizlərin liberallaşdırılması şəraitində bankların əmanətlərə verəcəyi faiz dərəcələrini rəqabət şərtləri müəyyən edir. Bank depozitlərə mümkün qədər aşağı faiz vermək istəsə də, verdiyi kreditlərdən ən yüksək gəliri əldə etmək istəyəcək. Lakin əmanətlər üzrə ödəniləcək faizlərin aşağı səviyyədə saxlanması əmanətçilərin digər banklara üstünlük vermələrinə səbəb ola bilər və verəcəyi kreditdən yüksək faiz tələb edilməsi kredit tələb edənləri başqa banklara yönəldə bilər. Bundan əlavə, topladığı əmanətlərə nə qədər yüksək faiz verirsə, bir o qədər çox əmanət toplaya və daha çox kredit verə bilər. Digər tərəfdən, əmanət faizlərini yüksək saxlamaq onun topladığı əmanətlərin dəyərini artıracaq. Bir sözlə, bank əmanətləri toplamaq və onun üçün ən yaxşı şərtlərlə kredit verməklə öz mənfəətini maksimum dərəcədə artırmağa çalışır.

1.2. Kommersiya bank xidmətlərinin prinsip və funksiyaları

Son illərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər bank işinin məzmununa mühüm təsir göstərmişdir. İslahat dövründə bank sahəsi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri olmuşdur. Bank xidmətləri və bank məhsulları bazarı inkişaf etmişdir. Özəl sektorun, sahibkarlığın inkişafı, əhalinin gəlirlərinin artması kommersiya bank xidmətlərinin inkişafına

təkan vermişdir. Lakin bu baxımdan indiki səviyyə hələ də inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə çox aşağıdır (Козлова, 2012: 71).

Bank xidməti tədqiqatlarında kommertiya banklarının iqtisadi potensialının müəyyən edilməsi çox vacibdir və onun məqsədi bankları inkişaf etdirməkdir. Bu, bankın iqtisadi mahiyyətini və məzmununu metodoloji tənzimləmələri ümumiləşdirən kredit sisteminin mərkəzi halqasına çevirir.

Bankın iqtisadi potensialının xarakteri onun xüsusi resurslarının geniş miqyasda təkrar istehsalını təmin etmək, istifadənin səmərəliliyini artırmaq, öhdəliklərin aktivlərə çevrilməsinin keyfiyyətini artırmaq və əmək məhsuldarlığını artırmaq qabiliyyətindən ibarətdir. Biz hesab edirik ki, kommertiya banklarının iqtisadi potensialı aşağıda sadalanan üç əsas funksiyayı yerinə yetirməklə onların sərbəst, davamlı və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verən resurslar toplusu kimi xarakterizə edilə bilər: Aşağıdakılar üç əsas funksiyadır:

- Bankın qoruyucu funksiyası ona zərərləri minimuma endirməklə və mövcud itkiləri azaltmaqla daha riskli əməliyyatlar aparmağa imkan verir.
- İdarəetmə funksiyası. Bankın potensialından dövlət orqanları onun həyata keçirilməsi zamanı bankın iqtisadi davranış imkanlarını müəyyən etmək üçün istifadə olunur.
- Əməliyyat funksiyası, bankın reproduktiv bazasının yaradılmasını və genişləndirilməsini, eləcə də gəlirli məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsi üçün mövcud resurslardan səmərəli istifadəni nəzərdə tutur.

Müasir kommertiya bankları müəssisə və təşkilatlara, eləcə də geniş ictimaiyyətə və ya müştərilərə birbaşa xidmət göstərən maliyyə institutlarıdır. Kommertiya bankları bank sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Kommertiya bankları mülkiyyət strukturundan asılı olmayaraq müstəqil iqtisadi müəssisələrdir. Onların müştəriləri ilə ticarət əlaqələri var. Kommertiya banklarının əsas məqsədi mənfəəti maksimuma çatdırmaqdır (Alkova, 2012: s. 41).

Bank qanunvericiliyinə əsasən, bank fiziki və hüquqi şəxslərdən vəsait tələb etmək, onları öz adından və öz vəsaiti hesabına qaytarılma, ödəniş və ödəmə şərtləri ilə yerləşdirmək, müştərilərin tapşırığına hesablaşma əməliyyatları aparmaq kimi

hüquqi səlahiyyətlərə malikdir. Kommersiya bankları, məhdud sayda maliyyə fəaliyyəti və xidmətləri təklif edən bank olmayan (bank olmayan) özəl kredit firmalarından fərqli olaraq, müştərilərə tam xidmət göstərir. Kredit təşkilatları banklardan fərqli olaraq yalnız məhdud sayda bank əməliyyatları həyata keçirirlər.

Kommersiya bankları aşağıdakı vəzifələrə cavabdehirlər:

- depozit üçün vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- fondun yerləşdirilməsi (investisiya funksiyası);
- müştərilərə nağd hesablaşma xidmətlərinin göstərilməsi

Kommersiya banklarının xarakterik xüsusiyyəti onların ikili ixtisaslaşmasıdır, yəni təsərrüfat subyektlərinin emalında və fərdi əmanətlərin qəbulunda ixtisaslaşır. Sonuncu kommersiya banklarına təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün vəsait təmin etmək, həmçinin öz investisiyalarını maliyyələşdirmək imkanı verir. Bu xüsusiyyətlərə əsasən onlar xarici qarşılıqlı kredit kooperativlərinə, kooperativlərə (məyyəyən fəaliyyət növləri üzrə), fərdi müştərilərlə əməkdaşlıq edən və evlərin tikintisinə (və ya alınmasına) kredit verən əmanət kassalarına bölünür.

Kommersiya banklarının əsas funksiyaları (Ермаков, 2011: 83):

-sərbəst vəsaitlərin müvəqqəti səfərbər edilməsi və onların kapitalla çevrilməsi;

-biznesə, hökumətə və əhaliyə kredit verilməsi;

-kredit pulunun verilməsi;

-ödənişlərin və pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi;

-kredit pulunun verilməsi;

-təsərrüfatda hesablaşma və köçürmələr;

-emissiya funksiyası;

-məsləhətləşmələr, iqtisadi və maliyyə sahələrində məlumatların verilməsi.

Biznesin, dövlətin və əhalinin kreditləşdirilməsi funksiyası böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Ehtiyacı olan borcalanlara pul verilməsi sahibkarlar üçün nisbətən çətin proses olardı. Bu halda Bank maliyyə vasitəçisi kimi çıxış edir, son kreditorlardan vəsaitləri alır və onları son borcalanlara köçürür. Kommersiya bankları uzunmüddətli malların alınması üçün kreditlər verməklə müştərilərinin

həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Dövlət xərcləri həmişə dövlət gəlirləri hesabına tam ödənilir, ona görə də bəzən banklar dövlətin maliyyə fəaliyyəti üçün kreditlər verirlər.

Kommersiya bankının funksiyaları əmanətlər üzrə faizlə vəsait cəlb etmək və kredit faizləri müqabilində onları kredit bazarına çıxarmaqdan ibarətdir. Amma eyni zamanda kommersiya bankının (MB) başqa çoxşaxəli funksiyaları da var.

a) *maliyyə vasitəçisi* - ödəmə müddətindən, qaytarılmasından və ödəmə müddətindən (bank əmanətçilərinin cari və depozit hesablarına faizlər) asılı olaraq fiziki və hüquqi şəxslərdən vəsaitlərin verilməsi;

b) *kredit vermə* - kommersiya bankları müəssisələrə, təşkilatlara və fiziki şəxslərə kreditlər verir, bununla da iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın aparıcı qüvvələrinin inkişafına şərait yaradır;

c) qiymətli kağızlarla məşğul olan kommersiya bankları fond bazarının inkişafına dəstək verir;

d) kommersiya bankları müxtəlif bank, iqtisadi və maliyyə əməliyyatlarında müştərilərinə maliyyə məsləhətçisi kimi çıxış edirlər.

Kommersiya bankları dövlət orqanlarından və inzibati idarələrdən müstəqildirlər və onların fəaliyyəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

Ali orqan tərəfindən tərtib edilmiş qanunlara, qaydalara və prinsiplərə riayət etmək, bankın fəaliyyətini tənzimləmək;

Fəaliyyətinin nəticələrinə görə tam maliyyə məsuliyyətini öz üzərinə götürmək;

Cəlb etdikləri vəsaitdən və əldə etdikləri gəlirdən sərbəst istifadə etmək;

Mənfəəti artırmaq və riskləri minimuma endirməyə yönəlmiş əməliyyatları seçmək;

Fəndreyzinq və biznesdə pul köçürmələrini həyata keçirmək üçün müştərilərlə konsensusa nail olmaq;

Mövcud qanunlara uyğun olaraq öhdəlikləri yerinə yetirmək.

Kommersiya bankları bir tərəfdən pulsuz nağd pul cəlb etmək üçün çalışırlar, digər tərəfdən isə bu puldan müəssisələrin, təşkilatların və geniş ictimaiyyətin

müxtəlif maliyyə tələblərini həll etmək üçün istifadə edirlər. Vəsaitlərin yaradılması kredit resurslarını cəlb etmək və yerləşdirmək üçün bank fəaliyyətinin iqtisadi əsasını təşkil edir. Kommersiya bankı bu proseduru idarə etməklə borc götürülmüş kredit resurslarının səmərəli bölüşdürülməsini təmin edən kommersiya təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir. Son zamanlar ölkəmizdə olduğu kimi, dünya bank təcrübəsində də ekspertlər iki ziddiyyətli ənənəni qeyd edirlər:

1. bank işinin universallaşdırılması;
2. bank işinin ixtisaslaşması.

Ənənəvi olaraq bu və ya digər əməliyyatı həyata keçirən kommersiya bankları qarışıq fəaliyyət sferasına aiddir. Beləliklə, kommersiya bankının növü (universal, sənaye, ixtisaslaşmış, regional və s.) onun fəaliyyətinin məzmunundan, həmçinin ölkə iqtisadiyyatının, kredit münasibətlərinin, pul və maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsindən asılıdır (Əliyev, 2011: 82).

Əksər Qərbi ölkələrində kommersiya bankları, iri korporasiyalar kimi, bütün növ müştərilərin maliyyə ehtiyaclarını ödəmək üçün kiçik investisiyalarla müxtəlif əməliyyatlar həyata keçirirlər.

Onlara daxildir (Məmmədov, 2015: 42) :

1. depozit hesablarının açılması;
2. pul vəsaitlərinin bank köçürməsi;
3. əmanətləri qəbul etmək;
4. müxtəlif kreditlərin verilməsi;
5. Qiymətli kağızların ticarəti;
6. Etibarnamə ilə aparılan əməliyyatlar;
7. Seyflərdə olan qiymətli əşyalar və s. saxlama

Kommersiya bankçılığı bank funksiyalarının praktiki tətbiqindən ibarətdir. Qanunvericiliyə əsasən, bank əməliyyatlarına aşağıdakılar daxildir:

- Fiziki və hüquqi şəxslərdən müddətli və icbari depozitlər üçün vəsaitlərin çıxarılması;
- şəxsi və götürülən vəsaitlər hesabına kreditlərin verilməsi;
- Fiziki və hüquqi şəxslərlə hesabların açılması və əməliyyatların aparılması;

□ Müştərilər, o cümlədən müxbir banklar adından hesabatların təqdim edilməsi;

□ Nağd pulların, veksellərin, ödəniş və hesablaşma sənədlərinin inkassasiyası və müştərilərə kassa xidmətləri;

□ Mülkiyyətçi və ya kassirlə müqavilə əsasında fondun idarə edilməsi;

□ Fiziki və hüquqi şəxslərdən nağd və nağdsız pul vəsaitlərinin alqı-satqısı;

□ Qüvvədə olan qanunlara uyğun olaraq qiymətli metallarla işləmək;

□ Bank zəmanətlərinin verilməsi

“Banklar haqqında” Qanun Azərbaycanda bank sisteminin fəaliyyətini tənzimləyir. Bu qanuna görə ölkənin bank sistemi ikirəqəmlidir: o, Azərbaycan Mərkəzi Bankından və kredit təşkilatlarından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Qanun, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və digər normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankını və onun əsas funksiyalarını tənzimləyir. Mərkəzi Bank qanunvericiliyə uyğun olaraq bank lisenziyalarının verilməsinə və yenilənməsinə, habelə bank fəaliyyətinə hüquqi nəzarətin həyata keçirilməsinə cavabdehdir.

Kredit təşkilatları bank sisteminin ikinci səviyyəsidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Banklar haqqında” Qanun, Mülki Məcəllə, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında”, “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında”, “Banklar haqqında” qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar, kredit təşkilatlarının fəaliyyətini tənzimləyir. Bank sektorunun inkişafını qiymətləndirmək üçün məcmu aktivlərin ÜDM-ə nisbətindən istifadə olunur. Ekspertlərin hesablamalarına görə, iqtisadi artım səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə bank sektorunun ümumi aktivləri ÜDM-in 5%-nə çatmır. Azərbaycanın bank sektoru ölkənin ÜDM-nin təxminən 32 faizini təşkil edir. 2010-cu ildə bankın cəmi aktivləri 13 290,81 milyon Azərbaycan manatı olub. Bank orta aktivləri 295,35 milyon Azərbaycan manatı olub.

Ölkədə bank sistemi 60,7 faiz səviyyəsində cəmləşib. Beynəlxalq Bank, Kapital Bank, Bank Standard, Halk Bank və Paşabank ümumi aktivlərin 60,7 faizini

təşkil edir. Bu beş bank ölkənin icazə verilən kapitalının 39,2 faizinə, əmanətlərin 61,9 faizinə və ölkənin kredit portfelinin 58,2 faizinə nəzarət edir. Beynəlxalq Bank bank sisteminin yeganə dövlət qurumudur. Aktivlərin 41,6 faizi Beynəlxalq Banka məxsusdur. Bu bank ölkənin kredit portfelinin 41%-ni və ölkə əmanətlərinin 36%-ni idarə edir.

Hər kəs iqtisadi böhranının dünya iqtisadi nizamını necə sarsıtdığının şahidi olsa da, qarşıya çıxan problemlərin həlli maliyyə-bank qurumlarının yeni problemlərin axtarışını zəruri etmişdir. Bu, ölkələrin bank sistemlərini xilas etmək üçün görünməmiş tədbirlər görməyə məcbur etmişdir. Mərkəzi Banklar bu təzyiqli azaltmaq üçün tədbirlər görməyə başlamışdır. Əlavə maliyyələşdirmə, kreditləşmə dairəsinin genişləndirilməsi, kredit şərtlərinin uzadılması və kreditlərlə bağlı ipoteka kreditlərinin şaxələndirilməsi bu tədbirlər sırasındadır. Böhranın təsiri ilə bəzi ölkələrdə iri banklar müflis olmuşdur. Məsələn, Ukraynanın 6-cı ən böyük “Prominvest” bankı, Rusiyanın 50 ən böyük bankı arasında 4 böyük bank, Latviyanın ikinci ən böyük dövlət bankı (Pareksbank) milliləşdirilmişdir (Мамедов 3.Ф., 2010: 31). Biz Azərbaycanı dünya maliyyə bazarlarının qeyri-sabit dövrünə müsbət uyğunlaşan ölkə kimi göstərə bilərik. Böhrandan ən az zərər çəkən bu ölkənin iqtisadiyyatı olmuşdur, maliyyə-bank sektoru kifayət qədər güclü olmuşdur bu səbəbdən böhrandan az təsirlənmişdir (Тарасов, 2013: 62).

2009-cu ildə Azərbaycan Mərkəzi Bankı pul siyasətini antiböhran siyasətinə yönəlmiş və makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunmasına, iqtisadiyyatda likvidlik fərqi aradan qaldırılmasına, banklar və müəssisələr arasında biznes axınının sabitləşdirilməsinə nail olmuşdur. Azərbaycan Mərkəzi Bankı valyuta məzənnəsini sabit səviyyədə saxlamaqla və bank sektorunu likvidliklə dəstəkləməklə maliyyə sabitliyini təmin etmişdir.

Azərbaycan bank sisteminin ilk inkişafı 19-cu əsrin ikinci yarısından başlamışdır. Lakin Azərbaycanın bank sisteminin institusional və hüquqi quruculuğu 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi əldə edildikdən sonra başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 10 yanvar tarixli fərmanına əsasən, Azərbaycan Beynəlxalq Bankının, Keçmiş SSRİ Xarici Əlaqələr Bankının

Azərbaycan Respublikasının məlumat bazasıdır.

Azərbaycanda kommərsiya bankları da digər bazar iqtisadiyyatlı ölkələr kimi ikimərhləli bank sisteminin ikinci pilləsini təşkil edir. Müstəqil kommərsiya banklarından dördü dövlətə məxsus idi. Onların təsis kapitalının və ya nəzarət paketinin 51%-i dövlətə məxsus idi. Bunlar aşağıdakılardır (Орлов, 2004: 74):

- Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Səhmdar Kommərsiya Bankı
- Azərbaycan Respublikası Sənaye İnvestisiya Səhmdar Kommərsiya Bankı
- Azərbaycan Respublikasının Depozit və Kommərsiya Bankı
- Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Anonim Kommərsiya Bankı

1992-ci il fevralın 11-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə keçmiş SSRİ Dövlət Bankının, Sənaye-Tikinti Bankının və Kənd Təsərrüfatı Bankının Azərbaycan Respublikası və Azərbaycan məlumat bazası əsasında Azərbaycan Milli Bankı yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının keçmiş SSRİ məlumat bazası əsasında əmanət bankı.

1992-ci ilin fevral-avqust aylarında Sənaye-Tikinti Bankının və Aqrar Sənaye Bankının müəssisə və bölmələri bilavasitə Azərbaycan Milli Bankına tabe idi.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra milli bazar yarandı. Bu dövrdə bankların strukturunda deyil, kredit münasibətlərində dəyişikliklər edilmişdir.

Beləliklə, iki mərhələli bank sistemi formalaşdı. Birinci addımı Milli Bank, ikinci addımı isə kommərsiya bankları atmışdır. Bundan sonra Aqrar Sənaye Bankı və Sənaye İnvestisiya Bankı Milli Bankın vətəndaşlığından məhrum edilərək Universal Universal Anonim Kommərsiya Bankına çevrildi. Milli Məclisin müvafiq qərarına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Əmanət Bankı və Beynəlxalq Bankı səhmdar kommərsiya bankları kimi fəaliyyətə başlamışdır. Kənd Təsərrüfatı Sənaye Bankı, Sənaye İnvestisiya Bankı, Depozit Bankı və Beynəlxalq Bankın səhmdar kommərsiya banklarına çevrilməsi prosesi 1993-cü ildə başa çatdırılmışdır. Qalan 49% səhm müxtəlif hüquqi və fiziki şəxslər arasında bölüşdürülür. Milli bank dünyada müstəqil bank kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bu qanunların qəbulundan sonra Mərkəzi Bankın ilk prezidenti təyin olunmuşdur. Bank sisteminin müstəqilliyi ilə respublikanın milli valyutası olan “manat” dövrüyyəyə buraxılmışdır

(1992).

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı yönümlü bank sisteminin qurulması zamanı ağır siyasi şərait, iqtisadiyyatda ciddi pozuntular müşahidə olunmuşdur. Bu, bank sistemini çətin vəziyyətə salmışdır. Nəticədə bank sistemində təşkilatlanma və idarəetmə prinsipləri pozulmuşdur. Ümumiyyətlə, bank xidməti sosial-iqtisadi inkişafın tələblərinə cavab vermirdi. Bank sənayesi zəif hüquqi bazaya əsaslanırdı. Köhnə hüquqi rəqlamentlərin tələb və prinsiplərinə uyğun idarə olunurdu. Dünyada tanınan çoxsaylı bank əməliyyatlarından yalnız bir neçəsi ölkədə həyata keçirilmişdir.

Əmanət Bankı sistemində və pərakəndə satış idarəçiliyində ciddi çatışmazlıqlar var idi. Həmin əmanətlərin vaxtında qaytarılması ilə bağlı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydaları pozublar. Beləliklə, əhalinin Əmanət Banklarındakı əmanətləri çox dəyərli və yararsız ehtiyatlara çevrilmişdir. Əmanət Bankı öz mahiyyətini itirməyə başlamışdır. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bank sisteminin fəaliyyətində olan nasazlıqlar və çatışmazlıqlar aradan qaldırılıb, onun işində mühüm təkmilləşdirmələr aparılmışdır.

Respublikanın müasir bank sistemində baş verən əsas dəyişiklikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Bank sistemində həyata keçirilən əsaslı islahatlar dövlət və kommərsiya banklarının hüquq və vəzifələrini artırmışdır;

2) Pul dövriyyəsinin tənzimlənməsində bankların və idarəetmə funksiyalarının rolu yüksəlmişdir;

3) Respublikada xarici banklarla rəqabət apara bilən partnyor bankların yaradılmasına üstünlük verilmişdir;

4) Mərkəzi Banka sərbəst pul siyasətini təşkil etmək və dövriyyəyə pul göndərmək hüququ verilmişdir.

5) Respublikada qiymətli kağızlar bazarının təşkilində bütün növ bankların rolu artırılmış və bu istiqamətdə alman modelinə üstünlük verilmişdir və s.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Milli Məclis tərəfindən 1996-cı il 10 iyun tarixli qəbul edilmiş “Milli banklar haqqında” Azərbaycan

Respublikasının Qanununda bankların məcburi ehtiyatlarının normaları müəyyən edilmiş və onların yaranma mənbələri müəyyən edilmişdir. məcburi ehtiyatların yaradılması, normaların müəyyən edilməsi, kreditorlar və depozitorlar arasında öhdəliklərin tənzimlənməsi və məcburi ehtiyatların saxlanması qaydaları və s.

1991-ci ildə müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan azad bazar iqtisadiyyatına keçidi seçmiş və bu sahədə fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanda kommunist sistemindən qalan qanunvericiliklə iqtisadi keçid prosesini həyata keçirmək mümkün olmadığından yeni hüquqi tənzimləmələr sürətləndirilmişdir. Azad bazar iqtisadiyyatına keçid yolunda ən mühüm addımlardan birini təşkil edən bank və mərkəzi bankçılıqla bağlı tənzimləmələr təxirə salınmadan qüvvəyə minmişdir. Beləliklə, mərkəzi bank və kommersiya bankları olmaqla iki segmentdən ibarət bank sistemi quruldu. Yeni formalaşmış Azərbaycan bank sisteminin strukturunu Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (AMMB), Banklararası Valyuta Bazarı, Dövlət Bankları və Özəl banklar təşkil edir. Azərbaycanda bank sektorunun inkişaf prosesini burada araşdırmaq olar. üç mərhələ. Birinci mərhələdə 1990-1992-ci illər arasında Mərkəzi Bank yaradılmışdır. İkinci mərhələ kimi bank sistemi 1992-1994-cü illərdə hiperenerasiya dövründə qeyri-sabit şəraitdə inkişaf etmişdir. 1994-cü ildən sonra makroiqtisadi sabitlik şəraitində yenidən strukturlaşma yolu ilə bank sektorunun inkişaf etdirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Yerli banklar əsasında 2007-2010-cu illərdə komponentlər arasında orta qiymət 23,9 ilə ən yaxşı göstəriciyə malik komponent bazar riskinə həssaslıq komponenti olmuşdur. Bu komponent 2007-ci ildə 19.0 dəyərinə malik idi və yaxşı performansla 2008-ci ildə 41.4-ə yüksəldi. 2009 və 2010-cu illərdə əks göstəricilər nümayiş etdirsə də, hələ də orta hesabla ən yüksək göstəriciyə malik komponentdir. Azərbaycan dövlətinin sabit məzənnə siyasəti yeritməsi kimi məsələlər mühüm töhfə verib. Xarici banklar qrupu baxımından bazar riskinə həssaslıq komponenti 2007-2010-cu illərdə -16,4 orta dəyərlə ən pis göstəricilərə malik komponentlərdən biri olmuşdur. Bu komponent 2007-ci ildə -38,7 dəyərinə malik idi və 2008-ci ildə 1,7-yə yüksələrək yaxşılaşma göstərdi. Lakin sonrakı

illərdə yenidən pis performans göstərüb, yerli banklardan fərqli olaraq xarici banklarda müvafiq komponentin kifayət qədər zəif çıxış etdiyi görünür. Bu vəziyyətin səbəblərini nəzərə alsaq, xarici kapitallı bankların yerli banklara nisbətən daha riskli alətlərə investisiya qoyduğu, lakin Azərbaycan iqtisadiyyatının hələ kifayət qədər inkişaf etmədiyi üçün bu komponentin mənfi dəyərlərə malik olduğu müşahidə edilir. Bunlardan ən mühümü bank sektoru ilə bağlı tənzimləmələrdir. Fond hərəkətinin əhəmiyyətli hissəsinin baş verdiyi bank sisteminin restrukturizasiyasına başlanılmış və bankların fəaliyyətinə monitoring və nəzarətlə bağlı qərarların qəbulu və icrası səlahiyyəti Azərbaycan Mərkəzi Bankına verilmişdir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən yararlanaraq qəbul etdiyi qərarlarla bank sektorunun inkişafında mühüm aktordur. 2008-ci ildə Azərbaycanda baş verən Qlobal Böhranla birlikdə banklara çox ciddi nəzarət və risklərin idarə edilməsi məsələlərinə çevrilmişdir.

II FƏSİL. KOMMERSIYA BANKLARINDA İSTEHLAK KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏHLİLİ

2.1. İstehlak krediti kredit formalarından biri kimi

İstehlak krediti müəyyən növ xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün istehlakçılara verilən kreditdir. Başqa sözlə, istehlak krediti kreditor tərəfindən istehlakçıya verilən hər hansı bir kredit növüdür. Kredit təminatlı (borcalanın aktivləri ilə təmin edilmiş) və təminatsız (borcalanın aktivləri ilə təmin olunmayan) ola bilər (L.C. Thomas, s.41-52, 2010). İstehlak kreditlərinin növləri aşağıdakılardır:

- **İpoteka:** İstehlakçılar tərəfindən evin alınmasını maliyyələşdirmək üçün istifadə olunur
- **Kredit kartları:** istehlakçılar tərəfindən gündəlik alış-verişi maliyyələşdirmək üçün istifadə olunur
- **Avtomobil kreditləri:** İstehlakçılar tərəfindən nəqliyyat vasitəsinin alınmasını maliyyələşdirmək üçün istifadə olunur
- **Tələbə kreditləri:** İstehlakçılar tərəfindən təhsili maliyyələşdirmək üçün istifadə olunur
- **Fərdi kreditlər:** İstehlakçılar tərəfindən şəxsi məqsədlər üçün istifadə olunur

İpoteka: İpoteka bir ipoteka kreditoru və ya bank tərəfindən verilən kreditdir və bu, bir şəxsə ev və ya əmlak almaq imkanı verir. Evin bütün xərclərini ödəmək üçün kredit götürmək mümkün olsa da, ev dəyərinin təxminən 80%-i üçün kredit təmin etmək daha çox yayılmışdır (Vanessa və digərləri, s.35-53, 2016).

İpoteka kreditlərinin növləri. Ən çox yayılmış iki ipoteka növü *sabit faizli* və *tənzimlənən faiz* dərəcəsi (həmçinin dəyişən faiz kimi də tanınır) ipoteka kreditləridir.

Sabit faizli ipoteka: Sabit faizli ipoteka kreditləri borcalanlara adətən 15, 20 və ya 30 il müəyyən edilmiş müddət ərzində müəyyən edilmiş faiz dərəcəsi təqdim edir. Sabit faiz dərəcəsi ilə, borcalanın ödədiyi müddət nə qədər qısa olsa, aylıq ödəniş bir o qədər yüksəkdir. Əksinə, borcalanın ödəməsi nə qədər uzun olsa, aylıq ödəniş məbləği bir o qədər az olar. Bununla belə, kreditin qaytarılması nə qədər uzun

sürərsə, borcalan son nəticədə faizləri bir o qədər çox ödəyir (A. Jefferson və H. Thomas, s.7-36, 2020).

Tənzimlənən faizli ipoteka. Tənzimlənən faizli ipoteka kreditləri (TFİ) kreditin müddəti ərzində dəyişə bilən faiz dərəcələri ilə gəlir. Bazar dərəcələrindəki artımlar və digər amillər faiz dərəcələrinin dəyişməsinə səbəb olur ki, bu da borcalanın ödəməli olduğu faiz məbləğini dəyişir və buna görə də ödənilməli olan aylıq ödənişin ümumi məbləğini dəyişir. Tənzimlənən ipoteka kreditləri ilə faiz dərəcəsi müəyyən vaxtlarda nəzərdən keçirilir və tənzimlənir. Məsələn, dərəcə ildə bir dəfə və ya altı ayda bir dəfə düzəldilə bilər (C. Hilber və T. Turner, s.618-637, 2014).

İpoteka Ödənişləri. İpoteka ödənişləri adətən aylıq olaraq baş verir və dörd əsas hissədən ibarətdir: (S. Atlas və digərləri, s.415-429, 2017)

1. Əsas. Əsas məbləğ verilən kreditin ümumi məbləğidir. Məsələn, bir şəxs ev almaq üçün 250.000 ABŞ dolları məbləğində ipoteka götürürsə, əsas kredit məbləği 250.000 ABŞ dollarıdır. Kreditorlar adətən ev alarkən 20% ilkin ödəniş görməyi xoşlayırlar. Beləliklə, əgər 250.000 dollarlıq ipoteka evin qiymətləndirilmiş dəyərinin 80%-ni təşkil edərsə, o zaman ev alanlar 62.500 dollar ilkin ödəniş edəcəklər və evin ümumi alış qiyməti 312.500 dollar olacaq.

2. Faiz. Faiz hər bir ipoteka ödənişinə əlavə olunan aylıq faizdir. Kreditorlar və banklar müqabilində bir şey almağı gözləmədən insanlara sadəcə borc vermirlər. Faiz kreditorun və ya bankın ev alıcılarına borc verdikləri puldan qazandığı və ya aldığı puldur.

3. Vergi. Əksər hallarda, ipoteka ödənişlərinə fərdin ev sahibi kimi ödəməli olduğu əmlak vergisi daxildir. Bələdiyyə vergiləri evin dəyərinə əsasən hesablanır.

4. Sığorta. İpoteka, həmçinin ev sahibinin sığortasını da əhatə edir ki, bu da kreditorlar tərəfindən evə dəyən zərərin ödənilməsi üçün tələb olunur (girov kimi çıxış edir), eləcə də onun içindəki əmlak. O, həmçinin, fərdin evin dəyərinin 20%-dən az olan ilkin ödəniş etməsi halında tələb olunan xüsusi ipoteka sığortasını da əhatə edir. Bu sığorta borcalan öz borcunu ödəmədiyi təqdirdə kreditoru və ya bankı qorumaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Cədvəl 1: Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditinin verilməsi şərtləri

şərtlər	ipoteka kreditləri	güzəştli ipoteka kreditləri
maksimal məbləğ	150 000 azn	100 000 azn
maksimal müddət	25 il	30 il
minimal ilkin ödəniş	15%	10%
maksimal illik faiz dərəcəsi:		
zəmanət verilməmiş kreditlər üzrə	8%	4%
zəmanət verilmiş kreditlər üzrə	7%	3,7%

Mənbə: <http://mcgf.gov.az/menu/46>

Kredit kartları döner kredit kimi tanınan fərqli bir borclanma sinfinə düşür. Dəyişən kredit hesabı ilə borcalanın adətən hesabı yaxşı vəziyyətdə qaldığı müddətcə vəsaitlərə davamlı çıxışı olur. Dəyişən kredit kartı hesabları da müntəzəm olaraq kredit limitinin artırılması üçün uyğun ola bilər. Faiz dərəcələri adətən fərdi kreditlərdən daha yüksəkdir (S. Vanatta, s.57-80, 2016).

Revolver kredit fərdi kreditdən fərqli işləyir. Borcalanların müəyyən bir məbləğə çıxışı var, lakin onlar bu məbləği tam olaraq almırlar. Əksinə, borcalan istənilən vaxt maksimum limitə qədər öz mülahizəsinə uyğun olaraq hesabdən vəsait götürə bilər. Borcalanlar yalnız istifadə etdikləri vəsaitə görə faiz ödəyirlər ki, borcalanın balansı yoxdursa, faizsiz açıq hesabı olsun (K.P. Brevurt, s.714-724, 2011).

Kredit kartları bir çox çeşiddə ola bilər və bir çox rahatlıq təklif edə bilər. Ən yaxşı kredit kartlarına 0% ilkin faiz dövrləri, balans köçürməsinin mövcudluğu və mükafatlar daxil ola bilər. Spektrin digər ucunda, bəziləri aylıq və ya illik ödənişlərlə birlikdə yüksək illik faiz dərəcələri ilə gələ bilər. Bütün kredit kartları adətən elektron ödənişlərin qəbul edildiyi hər yerdə istifadə oluna bilər (J. Soll və digərləri, s.66-81, 2013).

Ümumilikdə, hər bir kredit kartı növü faiz toplamaq üçün özünəməxsus üsula malik olacaq, belə ki, incə çapı oxumaq vacib ola bilər. Aylıq ödənişinizin adətən bütün ödəmə müddətində eyni olduğu fərdi kreditlərdən fərqli olaraq, kredit kartı hesabı hər ay dəyişəcək.

Cədvəl 2: Azərbaycanda banklarının təqdim etdiyi bəzi kredit kartları

Kartın Adı	Maksimal məbləğ (AZN)	Kartın Müddəti (il)	İllik % dərəcəsi	Rüsum	Güzəşt müddəti (gün)	Depozit	İş təcrübəsi (Ay)
Albalı Plus (Unibak)	10.000	5	30	2	40	Tələb olunmur	3-6
Bolkart (Bank of Baku)	5.000	5	30	2	40	Tələb olunmur	6
Worldcard (YapıKredi)	10.000	5	30	2	40	Tələb olunmur	6
Visa Classic (AccessBank)	10.000	1	30	2	40	Tələb olunur	6
Visa Classic (AtaBank)	5.000	1	28	2.5	37	Tələb olunur	6

Mənbə: <https://banco.az/az/news/banklarin-aktiv-taksit-kartlarini-arasdirdiq-siyahi>

Avtomobil krediti. Avtomobil kreditinin girovu var, yəni avtomobilin dəyəri kreditor üçün təminatdır. Kreditorun defoltdan müdafiəsi var. Başqa sözlə, ödəniş etməsəniz və ya borcunuzu ödəməsəniz, bank əsas aktivi müsadirə edə bilər. Bu halda onlar sizin avtomobilinizi ala bilərlər (R. Baasch, s. 1753-1788, 2015).

Beləliklə, avtomobil kreditləri ilə digər istehlak kreditləri arasındakı böyük fərq ondan ibarətdir ki, avtomobil krediti avtomobil almaq üçün istifadə edilməli olan təminatlı kreditdir, digər şəxsi kreditlər isə demək olar ki, hər şeyi almaq üçün istifadə edilə bilər və təminat verilmir. Bu səbəbdən, avtomobil kreditləri üzrə faiz dərəcələri adətən fərdi kreditlərdən aşağı olur, çünki kreditor daha az risk alır, çünki lazım gələrsə, ödənilməmiş krediti ödəmək üçün avtomobili ələ keçirə bilər. Avtomobil kreditləri də müddətli kreditlərdir. Onlar üç, dörd və ya beş il kimi müəyyən bir müddət ərzində geri ödənilir. Bəzi istehlak kreditləri də müəyyən bir geri ödəmə müddəti seçir (R. Baasch, s. 1753-1788, 2015).

İstehlakçı avtomobilin yeni və ya köhnə olmasından asılı olmayaraq, müxtəlif kreditorlardan avtomobil krediti üçün alış-veriş etməlidir. Kreditin şərtləri avtomobilin qiymətindən və sizin üçün mövcud olan faiz dərəcələrindən asılı olacaq.

Yeni bir avtomobilin eyni əvvəlki avtomobildən baha başa gələcəyi sadə fakt borc alınan pulun miqdarına təsir edəcək. Bununla belə, yeni bir avtomobil alarkən, bəzi istehsalçılar aşağı, hətta 0% maliyyələşdirmə variantları təklif edirlər. Ümumiyyətlə, bu səbəblərə görə yeni avtomobillərdə tariflər daha aşağı olur.

Faiz xərclərini aşağı salmaq üçün ödəyə biləcəyiniz ən aşağı dövrü nəzərdən

keçirmək istəyəcəksiniz. Bununla belə, dərəcə həqiqətən aşağıdırsa və ya sıfırıdırsa, bəlkə də aşağı ödəniş və daha uzun ödəmə müddəti getmək üçün bir yoldur.

Avtomobil krediti üçün alış-veriş edərkən, yalnız faiz dərəcəsini nəzərə almaq lazımdır. Sizdən tutulacaq əlavə ödənişlər varmı? Bu tarifə uyğun gəlmək üçün ilkin ödənişə ehtiyacınız varmı? Kreditin ümumi məbləği nədir və kreditin müddəti ərzində nə qədər faiz ödəyəcəksiniz?

Əgər hələ ödəməli olduğunuz kreditin böyük hissəsi varsa və faiz dərəcələri azalıbsa və ya kreditiniz yaxşılaşıbsa, krediti yenidən maliyyələşdirməyin mənası ola bilər". - Kathryn Morrison, s.292-297, 2003

Çox vaxt, hələ ödəməli olduğunuz kreditin çox hissəsi varsa və faiz dərəcələri azalıbsa və ya kreditiniz yaxşılaşıbsa, krediti yenidən maliyyələşdirməyin mənası ola bilər. Yenidən maliyyələşdirmənin sizin üçün ən yaxşı variant olub-olmadığını müəyyən etmək üçün yenidən maliyyələşdirmə kalkulyatorundan istifadə edin, lakin kreditin yenidən maliyyələşdirilməsi ilə bağlı hər hansı komissiyaları hesablamalarınıza daxil etməyinizə əmin olun. Bəzən yenidən maliyyələşdirmənin dəyəri mövcud qənaətdən üstün olmur.

COVID-19 zamanı yeni və ya işlənmiş avtomobilin alqı-satqısı və ya icarəsi üçün maliyyələşdirmə prosesi ilə nə dəyişdi?

Avtomobil krediti müraciətləri pandemiyanın əvvəlində əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Bununla belə, son aylar avtokreditə müraciətlərdə artım müşahidə olunur. Faiz dərəcələri tarixi aşağı səviyyədə qalıb və yaxşı kreditlə avtomobil kreditləri üzrə kredit dərəcələri olduqca aşağıdır.

Tələbə krediti. Tələbə krediti tələbələrə orta təhsildən sonrakı təhsil haqqını, o cümlədən təhsil xərclərini, həmçinin kitabları, ləvazimatları və yaşayış xərclərini ödəməkdə kömək etmək məqsədi daşıyan bir növ kreditdir. Faiz dərəcəsi digər kredit növləri ilə müqayisədə xeyli aşağı ola bilər və ödəniş cədvəli tələbə hələ məktəbdə olarkən təxirə salına bilər. Bu, həmçinin bir çox ölkələrin danışıqlar və iflasla bağlı sərt qaydaları ilə ziddiyyət təşkil edir. (J.N. Hul və L. Berqer, s.589-621, 2-15).

Təhsil üçün Tələbə Krediti Qaydaları (edu.gov.az)

- Tələbə kreditləri (TTK) sosial və standart növlərdə olur.
- Sosial təhsil üçün tələbə kreditləri yalnız sosial cəhətdən əlverişsiz təbəqələrdən olan tələbələrə verilir.

Aşağıdakı tələbələr birinci tədris ilinin birinci semestrindən Sosial TTC üçün uyğundur.

- Hədəf ölkədən sosial dəstək alan ailə üzvləri.
- Üç növ əlilliyi olan şəxslər.

Hər iki valideyn (əgər tək valideynlərsə) aşağıdakı kateqoriyalardan birinə aiddir:

- Bir və ya iki əlilliyi olan insanlar.
- Siz işsiz kimi qeydiyyatdasınız.
- Pensiyaçıları.
- Yaşa görə sosial müavinət alanlar.
- Sosial Kredit almaq hüququ olmayan tələbələr birinci semestrinin birinci semestrindən Standart Kredit alacaqlar.
- Birinci semestr qəbul imtahanında topladığı ümumi balı Fondun Direktorlar Şurası tərəfindən müəyyən edilmiş minimum həddi aşan tələbələr.
- UOMG balı 71 və ya daha yüksək olan digər semestr(lər) (71 və ya daha yüksək peşə tələbələri üçün orta səviyyədir).
- İllik təhsil haqqının 20% və daha çoxunu ödəyənlər.
- Tələbə kreditləri müntəzəm təhsil müddətində trimestrdə (semestrədə) yalnız bir dəfə ödənilir.
- Ərizənizin verildiyi tarixdən sonra TCC-yə uyğunluğunuzu müəyyən edən şərtlərdə edilən dəyişikliklər semestr kreditinizin şərtlərini dəyişməyəcək.
- TTK girov və ya təminat tələb etmir.
- Kreditin verilməsi fondla lisenziyalı bank arasında bağlanmış ümumi müqaviləyə uyğun olaraq tələbə ilə bağlanmış kredit müqaviləsinə uyğun olaraq quruma köçürüləcək.
- Təhsil üzrə tələbə kreditləri sığortalanır.
- Tələbə kreditlərinin maksimum məbləği və faizləri Fondun İdarə Heyəti

tərəfindən təsdiq edilir.

- Tələbə krediti üçün müraciətlər, qeydiyyat, tələbə statusu və uyğunluğun müəyyən edilməsi və digər vəzifələr bu məqsədlə hazırlanmış elektron informasiya sistemlərindən istifadə etməklə həyata keçirilir.
- TTK imtahanından imtina edilən tələbələr növbəti semestr(lər)də TTK-ya yenidən müraciət etmək hüququna malikdirlər.
- Borcalanın TTK-nı ödəmək öhdəliyi TTK-nın qaytarılma müddəti ərzində yaranır, yəni. güzəşt dövründən sonra.
- Borcalan TTK alıb, lakin təhsilini başa vurmayıbsa və müəssisədən xaric edilibsə, TTK-nın qaytarılması öhdəliyi qurum bu halları qeydə aldığı andan yaranır.
- Güzəştli dövr ərzində borcalanın məşğulluq və ya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olacağı müəyyən olunarsa, tələbə kreditinin ödənilməsi öhdəliyi bu fəaliyyətlərin başladığı tarixdən yaranacaq.
- TTK ödənişi zamanı aşağıdakı hadisələr baş verərsə, TTK ödənişi gecikdiriləcək və kredit müqaviləsinin müddəti həmin vaxta qədər uzadılacaq.
- Ali təhsil səviyyəsində əyani təhsil.
- Həqiqi vəzifədə olan hərbi qulluqçular.
- Cinayət keçmişi (4 ilə qədər həbs və ya azadlığın məhdudlaşdırılması).
- İşləyən borcalanların hamiləlik, doğuş və üç yaşınadək uşaqlara qulluq üçün qismən ödənişli sosial məzuniyyət aldıkları dövrlər.
- 18 yaşınadək uşaqlara və bir əliliyi olan şəxslərə qulluq saatları.
- TTK borc alan və ya hər kəs (valideynlər, qohumlar, işəgötürənlər və s.) tərəfindən ödənilə bilər.

Fərdi kredit. Fərdi kredit, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək üçün götürə biləcəyiniz pul məbləğidir. Məsələn, borcunuzu birləşdirmək, ev təmiri xərclərini ödəmək və ya bir xəyalda toy planlaşdırmaq üçün şəxsi kreditdən istifadə edə bilərsiniz. Şəxsi kreditlər banklar, kredit ittifaqları və ya onlayn kreditorlar tərəfindən təklif oluna bilər. Borc götürdüyünüz pul, adətən faizlə birlikdə zamanla qaytarılmalıdır. Bəzi kreditorlar fərdi kreditlər üçün də rüsum tələb edə bilər (N. Ras,

s.13-16, 2008).

Şəxsi kredit şəxsi xərcləri ödəmək üçün borc götürməyə və sonra bu vəsaitləri zamanla qaytarmağa imkan verir. Fərdi kreditlər birdəfəlik maliyyə vəsaiti əldə etməyə imkan verən bir növ taksit borcudur (J. Rozen və digərləri, s.50-55, 2010). Məsələn, aşağıdakıları əhatə etmək üçün şəxsi kreditdən istifadə edə bilərsiniz:

- Daşınma xərcləri
- Borc konsolidasiyası
- Tibbi hesablar
- Toy xərcləri
- Ev təmiri və ya təmiri
- Dəfn xərcləri
- Tətil xərcləri
- Gözlənilməz xərclər

Bu kreditlər xüsusi xərclərin (məsələn, təhsil, nəqliyyat vasitəsinin alınması və ev alqı-satqısı) maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunan tələbə kreditləri, avtomobil kreditləri və ipoteka kreditləri kimi digər taksitli kreditlərdən fərqlidir.

Şəxsi kredit də fərdi kredit xəttindən fərqlidir. Sonuncu birdəfəlik məbləğ deyil; əvəzinə kredit kartı kimi işləyir. Pul xərcləyə biləcəyiniz kredit xəttiniz var və bunu etdikcə mövcud kreditiniz azalır. Daha sonra kredit xəttinizə ödəniş etməklə mövcud krediti azad edə bilərsiniz (A.A. Dik və A. Lehnert, s.655-686, 2010).

Şəxsi kreditlə, adətən kreditin ödəniləcəyi müəyyən bir bitmə tarixi var. Şəxsi kredit xətti isə hesabınızın kreditorunuzla yaxşı vəziyyətdə qaldığı müddətcə sizin üçün qeyri-müəyyən müddətə açıq və əlçatan ola bilər.

Şəxsi kreditlər təminatlı və ya təminatsız ola bilər. Təminatlı fərdi kredit borc götürmə şərti kimi müəyyən növ girov tələb edən kreditdir (S. Çatterci və digərləri, s.1525-1589, 2007). Məsələn, siz şəxsi krediti əmanət hesabı və ya depozit sertifikatı (DS) kimi pul vəsaitləri ilə və ya avtomobiliniz və ya gəminiz kimi fiziki aktivlə təmin edə bilərsiniz. Əgər krediti ödəməsəniz, borc verən borcunuzu ödəmək üçün girovunuzu saxlaya bilər (D.A. Prum, s.415-458, 2013).

Təminatsız fərdi kredit pul borc almaq üçün heç bir girov tələb etmir. Banklar,

kredit ittifaqları və onlayn kreditorlar ixtisaslı borcalanlara həm təminatlı, həm də təminatlısız şəxsi kreditlər təklif edə bilirlər. Banklar ümumiyyətlə ikincini birincidən daha riskli hesab edirlər, çünki toplamaq üçün heç bir girov yoxdur. Bu, fərdi kredit üçün daha yüksək faiz dərəcəsinin ödənilməsi demək ola bilər.

2.2. Kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili

Kommersiya banklarının əsas funksiyalarında biri kredit prosesini uğurlu bir şəkildə həyata keçirməkdir. Kredit bir şeyin, xüsusən də pul məbləğinin borc verilməsi kimi müəyyən edilir. Eynilə, borc kiməsə borclu olan pul məbləği deməkdir. Bununla belə, maliyyə baxımından kredit və ya borc dedikdə, borcalanların təminata qarşı istifadə etdikləri əsas məbləğ və ya faizlər nəzərdə tutulur. Borc şəxsə və ya şəxsə borclu olan və ya borc verəcək pul deməkdir (Ghimire, 2005).

Bundan əlavə, kredit müddəti bir tərəfin borc verməsi, təhvil verməsi və digər tərəf tərəfindən alınması, ifadə edilmiş və ya nəzərdə tutulmuş razılaşma əsasında pul məbləğinin faizlə və ya faizsiz ödənilməsi kimi müəyyən edilir. Şəxsin xahişi ilə müvəqqəti istifadə üçün verilmiş hər hansı əşya, bu şərtlə geri qaytarılır və ya istifadəyə verilir. Beləliklə, kreditə daxildir:

- Borc verənin borcluya və ya onun üçün üçüncü şəxsə borclunun hesabına pul ödəməsi və ya ödəməyə razılıq verməsi ilə borcun yaradılması.
- Borclunun dərhal götürmək hüququ olan borc verənlə hesaba kredit vasitəsilə borcun yaradılması.
- Kreditorun kredit kartı və ya oxşar razılaşma əsasında borcun yaradılması
- Kreditdən yaranan borcun ödənilməsi.

Alternativ baxımdan borc dedikdə, daşınmaz və ya daşınar əmlakın və ya digər qiymətli kağızların girovu və ya təminatlı və ya təminatlısız olaraq, banklar və ya maliyyə qurumları tərəfindən borcluya verilən “əsas məbləğ və faiz” başa düşülür, və ya bu münasibətdə çəkilən haqlar, komissiya və faizlər də başa düşülür.

Kredit Siyasətinin Məqsədləri. Kredit siyasəti diqqətlə qurulmalı və kredit mütəxəssislərinə düzgün şəkildə çatdırılmalı və kredit mütəxəssisləri tərəfindən

səmərəli şəkildə həyata keçirilməlidir. Kredit siyasətinin əsas məqsədi kredit idarəçiliyini və ona nəzarəti təmin etməkdir. Bundan əlavə, aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

a) Yaxşı aktivlərə sahib olmaq. Kreditlər riskli aktivlərdir, baxmayaraq ki, bank öz resurslarının böyük hissəsini kreditlərin və avansların verilməsinə sərf edir. Problemlə kreditlərin artması bankların fəaliyyət göstərməməsinə səbəb olur. Qərbi Asiyada bir çox bankın iflasına səbəb olan aktivlərin keyfiyyətidir. Sağlam kredit siyasətinin məqsədi əmanətçilərin maraqlarını qorumaq və likvidlik və gəlirlilik arasında tarazlıq yaratmaqla səhmdarın gəlirlərini artırmaqdır.

b) İqtisadi inkişafa töhfə vermək. Kreditlərin kapitalın formalaşmasına və məşğulluğun yaradılmasına töhfə verən məhsuldar sektora verilməsini təmin etmək üçün sağlam kredit siyasəti tələb olunur.

c) Kredit verən vəzifəli şəxslərə təlimat vermək. Borcalan əmin olmalıdır ki, bu və ya digər məmurla münasibətdə heç bir ayrı-seçkilik olmayacaq. Bütün təşkilatda vahid standart prosedura nail olmaq üçün sağlam kredit siyasəti vacibdir.

d) Nəzarət standartının yaradılması. Hər bir siyasət onun düzgün həyata keçirilməsini təmin etmək üçün vaxtaşırı monitorinq tələb edir. Sağlam kredit siyasəti faktiki fəaliyyət və təcrübə arasındakı fərqi müəyyən etməyə və düzəldici tədbirlər görməyə kömək edir. Sağlam siyasət həmişə çevikdir və təlimat rolunu oynayır. Təcrübə və siyasət arasında fərq müşahidə olunarsa, siyasətə düzəlişin kredit mütəxəssisinin düzgün təhsili qaçılmaz olacaq.

Yaxşı kreditləşmənin yeddi prinsipi:

1) Təhlükəsizlik Prinsipi. Kredit verilərkən bankir verilən avansın təhlükəsiz olmasını təmin etməlidir. Bu o deməkdir ki, pul mütləq geri qayıdacaq. O, kreditin yalnız etibarlı borcalanlara verilməsini tələb edir. Borcalanın reputasiyasının işgüzar dairələrdə qüsursuz olması təmin edilməlidir. Xüsusilə təminat avansı ödəmək üçün qeyri-adekvat olduqda, borcalanın dürüslüyü şübhəsiz olmalıdır. Əgər borcalan vicdansız şəxsdirsə, o, borc götürdüyü vəsaiti ilkin olaraq banka proqnozlaşdırılandan başqa başqa məqsəddə yönəldə bilər. O, qeyri-məhsuldar məqsədlərə (məsələn, qızının evlənməsi) və ya spekulativ məqsədlərə (məsələn,

malların toplanması) sərmayə qoya bilər ki, bu da avansları təhlükə altına qoya bilər. Eyni şəkildə, borc alanın səriştəsizliyi səbəbindən zərəre məruz qaldıqda, avans heç vaxt geri alınə bilməz. Yaxşı bankir öz müştərilərini tanımalı və təkcə özünün dürüstlüyünü deyil, həm də bankın pulundan öz xeyrinə istifadə etmək və onu nəzərdə tutulmuş müddətdə qaytarmaq qabiliyyətini mühakimə etməyi bacarmalıdır. Hər halda, bankın verdiyi kredit etibarlı və etibarlı olmalıdır. Bankir yalnız əhalinin əmanətinin mühafizəçisidir. Beləliklə, bankir verilən avansın yalnız etibarlı əllərdə olmasını deyil, həm də borc vermə müddəti ərzində belə qalmasını və vaxtı çatdıqda faizlə geri qaytarılmasını təmin etməlidir (Shrestha, 2009:82).

2) Likvidlik prinsipi. Bankir pulunu geri tələb etdikdə, borcalan əğlabatan müddət ərzində geri qaytara biləcək vəziyyətdə olmalıdır. Bu, borcalan əsas vəsaitlərin alınmasına deyil, qısamüddətli tələblərə investisiya qoyduğu halda mümkündür. Banklar tez-tez əmanətlərini uzunmüddətli kreditləşdirmə ilə uzunmüddətli depozit və qısamüddətli kreditlə qısamüddətli depozit kimi kreditlə tənzimləyirlər. Bankın əmanətinin böyük bir hissəsi qısa müddətə tələb əsasında ödənilir. Bankirlər yalnız ödənişi ləng həyata keçirəcək borcalana kredit verirlərsə, bank əmanətçilərin gündəlik tələbatını ödəmək imkanını özündə saxlamaya bilər. Beləliklə, bu, bank imicini ləkələyəcək, hətta uğursuzluğa səbəb ola bilər. Buna görə də bankirlər likvidliyə böyük əhəmiyyət verirlər (Shrestha, 2009:83).

3) Məqsəd Prinsipi. Bankir müştərilərə kredit və avansları yalnız məhsuldar məqsədlər üçün verir, atçılıq və ya spekulyativ biznes üçün deyil, bankir belə bir müştəridən qaçmalıdır ki, müştəri bankı yıxılma zamanı özü ilə birlikdə sürükləyə bilər. Vəsaitlər istehsal dövriyyəsinə artırmaq və ya yalnız məşğulluq yaradan yeni biznesə başlamaq üçün istifadə edilməlidir. Borcalanın işi qanuni və hökumətin siyasətinə uyğun olmalıdır. Müştəri hökumətin siyasətinə, ətraf mühit siyasətinə zidd olan və ya fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyət üçün sağlamlıq təhlükəsi yaradan bir işdə iştirak edərsə, təklif vasitəsilə gəlirli görünə bilərsə, bu cür bölmələr birmənalı şəkildə rədd edilməlidir. nəhayət bazara atılacaq. Hər hansı məhdudiyət, kəmiyyət, kvota və ya dəyər baxımından tətbiq etmə ilə bağlı hökumətin direktivləri diqqətdə saxlanılmalıdır. Əgər hər hansı icazə və ya lisenziya tələb olunarsa, tərəf buna sahib

olmalıdır. Avansın məqsədi yalnız məhsuldar və təhlükəsiz olmamalıdır; onun müəyyən ödəmə mənbəyi olmalıdır. Qısamüddətli tələblərlə kredit verməklə likvidlik təmin edilməlidir. Bank heç vaxt spekulativ fəaliyyət və ya səhmlərin saxlanması məqsədilə kredit verməməlidir. Bankirlər cəmiyyət qarşısında məsuliyyət və məsuliyyətlərini heç vaxt unutmamalıdırlar. Malların saxlanması və spekulasiyalar anti-sosial xarakterli əməliyyatlardır.

4) Mənfəətlilik prinsipi. Mənfəətlilik bank fəaliyyətinə təsir edən çox vacib elementdir. Kommersiya bankları da digər kommersiya qurumları kimi bazar mənfəəti üçün yaradılır. Mənfəət olmadan heç kim banklardan onların saxladıkları əmanətlər üzrə faiz ödəməsini gözləyə bilməz. Banklar xidmətin səmərəliliyinin və cəlbedici binaların saxlanması zamanı böyük inzibati xərclərə məruz qalırlar. Kreditlər və avanslar üzrə bank sövdələşməsi kimi bank işində defolt riski həmişə yüksəkdir. Kreditlərin təsnifatına uyğun olaraq kredit itkiləri üzrə ehtiyat saxlanılır. Banklar əsas vəsaitlərin köhnəlməsi üçün ehtiyat yaratmalıdırlar. Təkcə mənfəət bütün bu cür xərcləri təmin edir. Beləliklə, gəlirlilik hər hansı bir kredit imkanı verməzdən əvvəl nəzərə alınmalı olan ən vacib amillərdən biridir. Bununla belə, bankirlər kredit təklifini qiymətləndirərkən yalnız bir gəlirlilik bucağından baxmamalıdırlar; Gələcəkdə gəlirli ola biləcək başqa köməkçi iş də ola bilər (Shrestha, 2009:84).

5) Yayılma prinsipi. Yaxşı kreditləşdirmənin digər eyni dərəcədə vacib prinsipi avansın müxtəlif sektorlarda, bir çox firma və sənayedə və müxtəlif qiymətli kağızlara qarşı yayılmasıdır. “Bütün yumurtalarınızı bir səbətə qoymayın” deyimini sitat gətirmək yerinə düşərdi. Müvəffəqiyyətli bankir bu cür riski qiymətləndirə bilən və kreditləşməni çoxlu sayda borcalan, müxtəlif sənaye və sahələr üzrə və müxtəlif qiymətli kağızlar üzrə yayıya bilən şəxsdir. Kredit yalnız bir növ qiymətli kağıza qarşı aparılırsa və bu növ qiymətli kağızlar kəskin ucuzlaşarsa, o, avansı itirmək riski ilə üzləşəcək. Əgər bankın ölkə daxilində çoxlu filialları olsaydı, bəzi yerlərdə şəkər qamışı, bəzi yerlərdə isə jüt düyü ehtiyatı qarşılığında borc verə bilərdilər. Bu yolla, bir növ təhlükəsizlik devalvasiya edildikdə, digərləri eyni qala bilər ki, bu da məruz qalmanın böyük hissəsini təhlükəsiz saxlayacaq. Eyni şəkildə,

bir sənaye dağılırsa, digərləri iqtisadiyyatda yaxşı nəticələr əldə edə bilər. Məsələn, götürək, tikiş sənayesini, mehmanxana sənayesini, xalçaçılıq sənayesini götürək ki, bir vaxtlar yaxşı inkişaf etmiş, lakin ölkəmizin iqtisadi təlatümləri üzündən bu sahələr ayaqda dura bilməyib. Digər sənayelər yaxşı gedir. Deməli, bankirlər yalnız bu sektorlara sərmayə qoysaydılar, bağlanmağa doğru sürüklənərdilər. Banklar öz risklərini müxtəlif sənaye sahələrində yaydıqca, kreditləşmənin əsas hissəsi hələ də təhlükəsizdir (Shrestha, 2009:84).

6) Təhlükəsizlik Prinsipi. Ehtiyatlı bankir həmişə borcalandan maksimum təminat əldə etməyə çalışacaq. Bunlar adətən dəyərdəki dalğalanmalara qarşı təmin etmək üçün kifayət qədər marja olmalıdır. Müştəridən bank üçün mövcud olan və məqbul olan hər şeyi təqdim etməsi xahiş edilməlidir ki, o, həmin qiymətli kağızlar müqabilində başqa mənbələrdən borc götürməsin. Müştəridən maksimum qiymətli kağızların alınmasında heç bir güzəştə getməməlidir. Təhlükəli vəziyyət zamanı da qiymətli kağızlar bankın kreditini ödəmək üçün kifayət olmalıdır. Bank hər zaman kreditləşməni həyata keçirmək üçün təhlükəsiz vəziyyətdə olmalıdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, kredit təklifi yalnız bölməyə məxsus aktivlərin realizə edilə bilən dəyəri əsasında qiymətləndirilməməlidir, o, ilk növbədə onun gəlir qabiliyyəti baxımından nəzərə alınmalıdır. Bu belədir, çünki çox şey borcalanın borcunu vaxtında qaytarmaq qabiliyyətindən asılıdır, nəinki borcalanın sadəcə sahib olduğu aktivlər (Shrestha, 2009:85).

7) Milli marağ, uyğunluq prinsipi. Bankirlər müştərinin hansı iş növü ilə məşğul olduğunu, milli maraqlara xidmət edib-etmədiyini, firmanın kərpic sənayesi və ya sement sənayesi kimi fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətə qarşı məsuliyyətlə hərəkət edib-etmədiyini və onun gördüyü tədbirləri müəyyən etməlidirlər. Ətraf mühitin çirklənməsinə qarşı. Mərkəzi bank banklara silah və sursat idxalı və s. kimi müxtəlif sektorlara sərmayə qoymağı qadağan edən direktivlər verir. Bundan əlavə, bankirlər borcalanın öz biznesinə qarışdığı qanun və qaydalara qarşı ayıq qalmalıdırlar (Shrestha, 2009:85).

Kredit siyasətinin əsas xüsusiyyətləri. Hər bir siyasətin öz xüsusiyyətləri var. Kredit siyasəti aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

a) Üst rəhbərlik tərəfindən təsdiq. Kredit siyasəti həmişə qurumun yuxarı rəhbərliyi tərəfindən hazırlanır və direktorlar şurası tərəfindən təsdiqlənir. Zaman zaman ona yenidən baxıla bilər.

b) Praktik və idarə oluna bilən. Bankın hazırladığı kredit siyasəti nəzəri deyil, praktiki və tətbiqi üçün idarə oluna bilən siyasətdir.

c) Çeviklik. Sərt kredit siyasəti praktiki deyil. Müştərinin tələbinə uyğun olaraq çevik olmalıdır.

d) Uyğunluq. Kredit siyasəti həm Mərkəzi Bankın siyasətinə, həm də ölkənin iqtisadi, siyasi vəziyyətinə uyğunluqdur.

Kreditlərin idarə edilməsi sistemləri və proseduru. Sağlam kredit idarəetməsi kreditləşmənin bütün sahələrini effektiv şəkildə qarşılıqlı əlaqədə saxlayır və nəticədə təşkilatın uğurla fəaliyyət göstərməsinə kömək edir. Əsasən, bank kreditlərin idarə edilməsində aşağıdakı sistem və prosedurlara əməl etməlidir (Shrestha, 2009).

a) Kredit təşkilatı. Banklar yeni kreditlərin verilməsi, eləcə də mövcud kreditləşmənin genişləndirilməsi üçün sağlam və dəqiq müəyyən edilmiş meyarlar çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidirlər. Kreditləşmə hədəf bazarlar və qurumun kredit strategiyası çərçivəsində genişləndirilməlidir. Kredit imkanlarına icazə verməzdən əvvəl banklar müştəri əməliyyatının risk profilini qiymətləndirməlidirlər. Buraya aşağıdakılar daxil ola bilər:

- i) Borcalanın sənayesinin kredit qiymətləndirilməsi və makroiqtisadi amillər
- ii) Kreditin məqsədi və ödəmə mənbəyi
- iii) Borcalanın təcrübəsi/ödəniş tarixi
- iv) Borcalanın ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək/qiymətləndirmək
- v) Məqsəd şərtləri və şərtləri
- vi) Girovların adekvatlığı və icrası
- vii) Müvafiq orqan tərəfindən təsdiq edilmişdir

Yeni münasibətlər yarandıqda, qarşı tərəfin borcalanının dürüstlüyü və nüfuzu, habelə onun məsuliyyəti öz üzərinə götürmək hüquq qabiliyyəti nəzərə alınmalıdır. Hər hansı yeni kredit münasibətinə girməzdən əvvəl bank borcalan və ya qarşı tərəflə

tanış olmalı və onların sağlam nüfuza və kordit dəyərsiz bir şəxs və ya təşkilatla məşğul olduğuna əmin olmalıdır. Bununla belə, bank sadəcə olaraq borcalanın yüksək nüfuza malik olduğunu nəzərə alaraq kredit verməməlidir, yəni ad krediti verməkdən çəkindirilməlidir. Kredit vəsaitlərinin strukturlaşdırılması zamanı təşkilatlar pul vəsaitlərinin hərəkətinin məbləğini və vaxtını, habelə borcalanın maliyyə vəziyyətini və vəsaitlərin təyinatını qiymətləndirməlidirlər. Bütün daxil edilmiş xərcləri ödəmək üçün lazımı qiymətin müəyyən edilməsi çox vacibdir. Qurumun maraqlarını qorumaq üçün müvafiq şərtlər və şərtlər müəyyən edilməlidir.

Qurumlar kreditin götürüldüyü məqsədə uyğun istifadə edildiyinə əmin olmalıdırlar. Borclu vəsaiti ilkin təklifdə göstərilməyən məqsədlər üçün istifadə etdikdə, təşkilatlar kredit qabiliyyətinə təsirləri müəyyən etmək üçün tədbirlər görməlidir. Borcalanın şirkətlər qrupuna sahib olduğu korporativ kreditlər zamanı bu cür diqqət daha vacib olur. Qurumlar bu cür əlaqəli şirkətləri təsnif etməli və konsolidasiya/qrup əsasında kredit qiymətləndirməsi aparmalıdır.

Kredit sindikasiyasında, ümumiyyətlə, aparıcı təşkilat kredit qiymətləndirməsi və təhlilinin çoxunu həyata keçirir. Bu cür məlumatlar vacib olsa da, qurumlar buna çox etibar etməməlidir. Bütün sindikat iştirakçıları öz müstəqil təhlillərini aparmalıdırlar.

Qurumlar girovlara/paqdlara həddən artıq etibar etməməlidirlər. Defolt halında müdafiəni təmin edən bufer kimi girovun əhəmiyyəti olsa da, əsas diqqət borclunun borcuna xidmət qabiliyyətinə və bazardakı nüfuzuna yönəldilməlidir.

b) *Limit təyini*. Kredit riskinin idarə edilməsinin mühüm elementi tək borclular və əlaqəli borclular qrupu üçün risk limitlərinin müəyyən edilməsidir. Təşkilatların Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi risk limitləri daxilində qalaraq öz limit strukturunu inkişaf etdirmələri gözlənilir. Limitlərin ölçüsü borclunun kredit gücünə, kreditin həqiqi tələbinə, iqtisadi şəraitə və təşkilatın risklərə dözümlülüyünə əsaslanmalıdır. Müvafiq məhsullar və fəaliyyətlər üçün müvafiq limitlər müəyyən edilməlidir. Qurumlar konsentrasiya riskinin qarşısını almaq üçün konkret sənaye, iqtisadi sektor və ya coğrafi region üçün limitlər müəyyən edə bilər. Bəzən borclu öz imkan limitlərini əlaqəli şirkətlərlə bölüşmək istəyir, qurumlar bu cür razılaşmaları

nəzərdən keçirməli və əməliyyatlar tez-tez və əhəmiyyətli olarsa, lazımı məhdudiyətlər qoymalıdır. Kredit limitləri ən azı ildə bir dəfə və ya borclunun kredit keyfiyyəti pisləşdikdə daha tez-tez nəzərdən keçirilməlidir. Kredit limitlərinin artırılması ilə bağlı bütün tələblər əsaslandırılmalıdır.

c) Kredit idarəetməsi. Kredit portfelinin davamlı idarə edilməsi kredit vermə prosesinin vacib şərtidir. Kreditin idarə edilməsi funksiyası, əsasən, kreditləşmənin uzadılması və saxlanmasını dəstəkləyən və nəzarət edən arxa ofis fəaliyyətidir. Tipik bir kredit idarəetmə bölməsi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

i) Kredit Sənədləri: Müştərilərə kreditlər və avanslar verildikdə, müştərinin kredit məbləğini və ya faizləri vaxtında qaytara bilməməsi halında qorunma tədbiri kimi kredit məbləği qarşılığında müxtəlif növ qiymətli kağızlar alınır. Müxtəlif qiymətli kağızlar üzrə ödənişin yaradılması üçün müxtəlif növ sənədlər uzadılır. Müxtəlif sənədlər müxtəlif məqsədlərə xidmət edir və əsasən iki növə, yəni standart sənədlər və qeyri-standard sənədlərə bölünür. Bunlar aşağıda qeyd olunur:

a) Standart Sənədlər (Veksel, Sanksiya məktubu (müqavilə məktubu), Etibarnamə)

b) Qeyri Standart Sənədlər (Kredit Aktı, İpoteka Aktı, Borcalanın İdarə Heyətinin Qərarı)

iii) Kreditin verilməsi: Kreditin verilməsinin idarə edilməsi funksiyaları kompüter sistemlərinə imkan limitlərini daxil etməzdən əvvəl kredit müraciətinin müvafiq təsdiqinə malik olmasını təmin etməlidir. Ödəniş yalnız müqavilələrin yerinə yetirilməsindən və girovların alınmasından sonra təsirlənməlidir. İstisnalar halında səlahiyyətli orqanlardan lazımı icazə alınmalıdır.

iii) Kreditin monitorinqi: Kredit təsdiq edildikdən və geri çəkilməyə icazə verildikdən sonra kreditə davamlı olaraq nəzarət edilməlidir. Bunlara borcalanların kredit şərtlərinə əməl etmələrinin izlənməsi, qanun pozuntusunun ilkin əlamətlərinin müəyyən edilməsi daxildir. Girovların dövrü qiymətləndirilməsinin aparılması və vaxtında ödənişlərin monitorinqi. Kreditin qaytarılması: Borcluya əsas borcun/əsas borcun ödənilməsi vaxtı çatdıqda vaxtından əvvəl məlumat verilməlidir. Gecikmiş ödənişin ödənilməməsi kimi istisnalar etiketlənərək rəhbərliyə bildirilməlidir.

Müvafiq qeydlər və yeniləmələr də alındıqdan sonra aparılmalıdır.

iv) Kredit sənədlərinin saxlanması: Təşkilatlar kredit sənədlərinin saxlanması üçün prosedur qaydaları və standart hazırlamaladırlar. Kredit sənədləri təkcə borcalan ilə bütün yazışmaları deyil, həm də borcalanın maliyyə vəziyyətini və onun ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün lazım olan kifayət qədər məlumatları ehtiva etməlidir. Qeyd etmək lazım deyil ki, informasiya mütəşəkkil şəkildə sahəyə yerləşdirilməlidir ki, kənar/daxili auditorlar və ya NRB müfəttişi onu asanlıqla nəzərdən keçirə bilsin.

v) Təminat və təhlükəsizlik sənədləri: Qurumlar bütün təhlükəsizlik sənədlərinin ikili nəzarət altında odadavamlı sənəddə saxlanmasını təmin etməlidir. Sənədlərin hərəkətini izləmək üçün reyestrlər aparılmalıdır. Müəyyən obyektlər/girovlar üçün müvafiq sığorta təminatının müəyyən edilməsi və nəzərdən keçirilməsi üçün prosedurlar müəyyən edilməlidir. Təhlükəsizlik sənədlərinin fiziki yoxlanışı mütəmadi olaraq aparılmalıdır.

Kreditin monitorinqi və nəzarəti. Kredit riskinin monitorinqi borclunun balansdan kənar riskləri daxil olmaqla fərdi kreditlərin, eləcə də bankın ümumi kredit portfelinin fasiləsiz monitorinqini nəzərdə tutur. Banklar gündəlik olaraq kredit portfelinin keyfiyyətinə nəzarət etməyə və hər hansı bir pisləşmə baş verdikdə düzəldici tədbirlər görməyə imkan verən bir sistem tətbiq etməlidirlər. Bu cür sistemlər banka kreditlərə kredit şərtlərinə uyğun olaraq xidmət göstərildiyini, ehtiyatların adekvatlığını, ümumi risk profilinin rəhbərlik tərəfindən müəyyən edilmiş limitlər daxilində olmasını və tənzimləyici limitlərə uyğunluğunu müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Effektiv və effektiv kreditləşmə monitorinqi sisteminin yaradılması yüksək rəhbərliyə ümumi kredit portfelinin ümumi keyfiyyətinə və onun tendensiyalarına nəzarət etməyə kömək edərdi. Nəticə etibararı ilə, rəhbərlik hər hansı böyük uğursuzluqla üzləşməzdən əvvəl kredit strategiyasını/polisini müvafiq qaydada dəqiqləşdirə və ya yenidən qiymətləndirə bilər. Bankların kredit siyasətində kredit riskinin monitorinqi ilə bağlı prosedur qaydaları açıq şəkildə göstərilməlidir. Ən azı aşağıdakılarla bağlı proseduru müəyyən etməlidir:

- i) Kredit riskinin monitorinqinə cavabdeh olan şəxslərin rolları və öhdəlikləri
- ii) Qiymətləndirmə prosedurları və təhlil üsulları (fərdi kreditlər və ümumi portfel

üçün)

- iii) Monitorinqin tezliyi
- iv) Girovların və kredit şərtlərinin dövrü yoxlanılması
- v) Sayt ziyarətlərinin tezliyi
- vi) Kreditin hər hansı pisləşməsinin müəyyən edilməsi.

Kredit vermə prosesi. Kommersiya bankı borcalanlara kredit vermək üçün bir sıra addımlar atır. Kredit siyasəti bir bankdan digərinə fərqli ola bilər. Kredit təklifinin qiymətləndirilməsi və banklar tərəfindən baxılması üçün tələb olunan sənədlər aşağıdakılardır:

- Kredit ərizəsi,
- Müraciət edənin vətəndaşlıq şəhadətnaməsi,
- Firma/şirkətin qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə (özünü işlədirsə), Gəlir vergisi üzrə qeydiyyat şəhadətnaməsi (özünü işlədirsə),
- Ortaqlıq sənədi olduqda təsdiq edilmiş ortaqlıq aktı ortaqlıq firmasının, cəmiyyət olduqda isə memorandumun və nizamnamənin,
- Cəmiyyətin və ya adı çəkilən üçüncü şəxsin əmlakının girov, ipoteka və girov müqabilində bankdan kredit və bank imkanlarından istifadə etmək qərarına gəldikdə, idarə heyətinin qərarının təsdiq edilmiş surəti,
- Firma/şirkət adından bankla iş zamanı zəruri hesab edilən kredit aktını və digər müvafiq sənədi imzalamaq səlahiyyəti verən səlahiyyət məktubu,
- Texniki-iqtisadi hesabat/sxem (yeni layihə üçün)

Kreditin qiymətləndirilməsi və sahiblik. Əsasən, kredit təklifinin qiymətləndirilməsi təklif olunan sxemin dəyişkənliyinin təhlili üçün işlənir. O, həmçinin sxemi idarə etmək üçün lazım olan faktiki maliyyə yardımını aktivləşdirməyə kömək edir. Kommersiya bankları kreditin qiymətləndirilməsini keçmiş fəaliyyət göstəriciləri, gələcək proqnozlar və aspirant borcalanların təqdim etdikləri sənədlərdən əldə olunan məlumatlar əsasında həyata keçirirlər.

Kreditin rəsmiləşdirilməsi zamanı bank aşağıdakıları müəyyən etməyə çalışır:

- Müvafiq smeta qəbul edilə bilməsi üçün smeta dəyərini araşdırmalıdır. Aşağı və yuxarı smetalar rədd edilməlidir. Eynilə, maşınların spesifikasiyası düzgün

olmalıdır.

- Dövriyyə kapitalının proqnozu keçmiş performansla müqayisədə və gələcək genişlənmə hədəfi əsasında ağlabatan olmalıdır.
- Gəlir dərəcələri investisiyanın qaytarılması (İQ), daxili gəlir dərəcəsi (DGD) və borc xidmətlərinin əhatə dairəsi nisbəti (BXƏDN) kimi adekvat olmalıdır.
- Promoterlərin/tərəfdaşların/mülkiyyətçilərin/direktorların/işçilərin potensialı, səriştəsi, dürüstlüyü və öhdəliyi toxunulmaz olmalıdır.
- Təklif olunan layihənin SWOT (güc, zəiflik, fürsət və təhlükə) təhlili ağlabatan əminlik verməlidir.

2.3. Kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin satışının təhlili

Kommersiya bankları da digər müəssisələr kimi daim mənfəətlərini artırmağa çalışırlar. Gələcəkdə istehlak kreditinin bank və bank xidmətlərinin idarə edilməsində əsas rol oynayacağı gözlənilir. Bu kredit növü əhalinin istehlak tələbatını ödəmək üçün nəzərdə tutulub. Onun mal və pul forması var. Digər kredit növlərindən fərqli olaraq istehlak krediti baha və risklidir və onun riski iqtisadi vəziyyətdən, xüsusən də istehlakçıların gəlirindən və təhsil səviyyəsindən asılıdır (Yi Yanq və J. Çenq, s.425-430, 2020).

İstehlak kreditləri üzrə faiz dərəcələri də digər kredit növlərinə nisbətən yüksəkdir. Bunu istehlak kreditinin “pərakəndə” xarakteri ilə izah etmək olar. Qlobal və yerli bank sənayesinin təcrübəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, istehlakçıların ehtiyaclarını ödəmək üçün insanların bank kreditlərinə hər zaman ehtiyacları var.

İstehlak kreditləri iki növdür: qısamüddətli və uzunmüddətli. İstehlak kreditləri də birbaşa və dolaylı kreditlərə bölünə bilər. Birbaşa kredit zamanı kredit müqaviləsi birbaşa bankla borcalan arasında bağlanır. Dolaylı istehlak kreditləşməsinə bağlayarkən, başqa bir təşkilat bankla müştəri arasında vasitəçi kimi çıxış edir (Anar R. Admati və Poul Pflaydere, s.901-928, 1990).

Göstərilə bilən bu cür qurumlara tacirlər, mağazalar, şirkətlər və s. Bu kredit növündə müştəri ilə vasitəçi təşkilat arasında kredit müqaviləsi bağlanır. Kreditlər

banklar tərəfindən verilir. Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrin bank təcrübəsində banklar dolayı istehlak kreditindən geniş istifadə edirlər. Çünki bu kredit növü banklara ilk növbədə kredit riskini azaltmağa imkan verir.

Son zamanlar inkişaf etmiş ölkələrdə qayıq və avtomobil almaq üçün istehlak kreditləri adi hala çevrilib. Ölkələrdə istehlak kreditindən istifadə ilə bağlı xüsusi hüquqi norma və qaydalar mövcuddur. Bu qaydalardan birinə əsasən, ABŞ bankları borcalanın kredit qabiliyyətini müəyyən etmək üçün əsas meyarları müəyyən edir.

Daha dəqiq desək, bank sistemi vasitəsilə müştərinin kredit qabiliyyətini qiymətləndirən zaman müştəri haqqında daxil olan məlumatdan necə istifadə edir, bank müştəri haqqında hansı məlumatları tələb edə bilər və s. Banklar qanunvericiliyə uyğun olaraq müqabilində gəlir əldə etmək üçün müəyyən edilmiş qaydada resursları müxtəlif aktivlərə yatırırırlar. Kommersiya bankları vəsaitlərdən istifadə edərkən əsasən üç aspektə diqqət yetirirlər.

Kommersiya bankının aktiv fəaliyyət növü onun hesablaşma-kassa fəaliyyətidir. Banklar tədavüldə olan nağd pulun bankın kassalarına daxil olmasını təmin edərək iqtisadiyyatda kassir funksiyalarını da yerinə yetirirlər; eyni zamanda müəssisə, təşkilat, idarə, kütlələri nağd pul vəsaitləri ilə təmin edir, müəssisə, təşkilat və digər idarələrin kassalarına daxil olan nağd pulu yığırlar. Banklar müqavilələr əsasında müştərilərə hesablaşma və kassa xidmətləri göstərirlər. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr sərbəst vəsaitlərini banklara depozit qoymalıdırlar. Şirkətlər pulsuz nağd pulu yalnız bankın müəyyən etdiyi limitlər daxilində kassada qoya bilər (Zahid Fərrux Məmmədov, s.480-485, 2013).

Banklar mövcud qanunvericiliyə və onun nizamnaməsinə uyğun olaraq ayrıca balansı və şəxsi vəsaiti olan müəssisə, təşkilat və sənaye sahələrinə, habelə mövcud sahibkarlara qısa, orta və uzunmüddətli kreditlər verirlər. Həmçinin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına istehsal krediti xidmətləri göstərir. Kommersiya bankları pərakəndə və topdansatış ticarət, turizm və istehsalatla məşğul olan müəssisələrə kredit verməyə daha çox meyllidirlər. Bu, bankın riski azaltmaq istəyi fonunda qiymətləndirilir. Bank kreditlərinin formaları: kredit (istehlak krediti);

kredit xətləri; “overdraft” cari hesabında kifayət qədər vəsait olmadıqda verilən kreditlər. Kreditlər müştərilərə kommersiya müqavilələri əsasında təminat, şərtlər, ödəniş və geri ödəmə prinsipləri nəzərə alınmaqla verilir. Kredit Komitəsi kreditləri əlaqələndirir və kredit qərarları verir (Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun Himayəçilik Şurasının 24 fevral 2020-ci il tarixli 01-2020 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir).

Kredit Komitəsi kreditlərin verilməsi haqqında qərar qəbul edən və Kredit Komitəsinin qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərən bankların daimi kooperatividir. Kredit komitəsinin yaradılmasında məqsəd kredit imkanları ilə bağlı ədalətli qərarlar qəbul etmək və banklar üçün sərfəli kredit portfelini yaratmaqdır. Kredit siyasətinə uyğun olaraq, bank öz nizamnaməsində göstərilən məqsədlər üçün müştərilərə kreditlər verir və investisiya fəaliyyəti göstərir. Kredit portfelinin yaradılması bankda əmanətləri və likvid qalıqları olan və onlardan öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün istifadə edən müştərilər üçün xüsusi üstünlüklərə malikdir.

Kreditlər bank tərəfindən borcalanın vəsaitə olan tələbatının qeydiyyatına alınması və kreditin müqavilədə müəyyən edilmiş müddətdə qaytarılması üçün bankın təminatlarının kifayət qədər olması əsasında verilir. Banklar kreditin şərtləri və kredit məbləği və balans kredit ehtiyatları əsasında kredit vermək üçün kapital və borc vəsaitlərindən istifadə edirlər.

Kreditin verilməsi ilə bağlı bütün məsələlər borcalan ilə bank arasında bağlanan kredit müqaviləsi ilə tənzimlənir. Kredit müqaviləsinə daxildir: Bank və borcalan kredit müqaviləsinin şərtlərinə ciddi yanaşmalı və müqavilənin şərtlərinə əməl etməlidir. Zəruri hallarda kredit müqaviləsində bankın borcalanın təsərrüfat fəaliyyətinin, onun maliyyə vəziyyətinin, borcalanın fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin auditini həyata keçirə bilməsi nəzərdə tutulur. Kredit müqaviləsinin müddəti ərzində bank kreditə nəzarət edəcək (W. Beyli, W. Huanq, Z. Yanq, s.1795-1830, 2011)

Banklar kredit riskinin idarə edilməsinə diqqət yetirirlər. Kreditin verilməsi ilə bağlı yekun qərar yalnız kredit təminatının hərtərəfli yoxlanılmasından sonra verilə bilər. Kreditin girovu bankın kreditin qaytarılmasına və kredit üzrə faizlərin

düzgün və vaxtında istifadə edilməsinə zəmanət verən şərtlər və öhdəliklərin məcmusudur. Bank kreditləri istehsal avadanlıqlarının, istehsal olunan məhsulların, inventarların, qiymətli kağızların, mülkiyyət hüquqlarının və bank zəmanətlərinin hüquqi və ya fərdi zəmanəti ilə təmin edilə bilər. Banklar təqdim olunan girovun qiymətləndirilməsi üçün digər təşkilatların xidmətlərindən istifadə edə bilərlər (Martin F. Qreys və digərləri, s.289-316, 2015).

Kredit biznesində kommersiya bankları hər bir müştəriyə ayrıca yanaşır. Banklar öz müştərilərinə akkreditivlərlə bağlı digər xidmətlər də təqdim edirlər. Kredit götürmək üçün əvvəlcə kommersiya bankının müəyyən etdiyi bir sıra sənədləri banka təqdim etməlisiniz.

Kommersiya banklarının kredit ehtiyatlarının yaradılması və istifadəsi kreditin funksiyasından, xüsusən də bölgü funksiyasından asılıdır. Bölüşdürmə prosesinə kredit ehtiyatlarının konsentrasiyası və onların kreditlərdə yerləşdirilməsi daxildir.

Kredit vəsaitlərinin formalaşdırılması və istifadəsi üzrə əvvəllər yaradılmış mərkəzləşdirilmiş sistem bank sənayesinin ehtiyat bazasına lazımi diqqəti cəlb etməmişdir. Banklar kredit ehtiyatlarından asılılığından asılı olmayaraq qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər verirlər. Bankın maliyyə sabitliyinə və balansının ölçüsünə nəzarət edilmir.

III FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA İSTEHLAK KREDİTLƏRİNİN SATIŞININ İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ

3.1. Kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin satışının müasir problemləri

İstehlak krediti Azərbaycan Respublikasının müasir bazar iqtisadiyyatında çox mühüm yer tutur və xüsusi rol oynayır.

Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçidi ilə istehlak krediti vətəndaşların gündəlik həyatının mühüm tərkib hissəsinə çevrildi. Əhalinin əksəriyyətinin yaşadığı rifah səviyyəsində kreditlə mal almaq Azərbaycan istehlakçılarının həyatının ayrılmaz hissəsidir. Qərb təcrübəsi göstərir ki, ayrı-ayrı şəxslərə kredit verilməsi təkcə satış bazarlarını genişləndirmək və satışları artırmaq üçün güclü stimül deyil, həm də iqtisadi artıma töhfə verən amildir.

Hazırda bu, inkişaf vəd etməkdə davam edən və bank sektoruna böyük izafi mənfəət gətirən kommersiya banklarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. İstehlak krediti ayrı-ayrı kredit təşkilatlarının kredit müqaviləsində razılaşdırılmış şərtlərlə fiziki şəxsə istehlak krediti verdiyi bir-biri ilə əlaqəli təşkilati, funksional, hüquqi və iqtisadi proseslərin xüsusi məcmusudur (Vishnever, 2020: s.414).

Son on ildə Azərbaycanda istehlak kreditləşməsi sürətlə inkişaf etmişdir. Bununla belə, son bir neçə ildə, istehlak kreditləşməsinin artımı dayandı və bəzi alimlər, ən azı növbəti beş il üçün dinamikanın depressiv inkişafını proqnozlaşdırırlar. Bu vəziyyət ölkə əhalisinin istehlak kreditləşməsi sahəsində iqtisadi böhrana səbəb ola bilər. Bunun bir çox səbəbi ola bilər. Bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilən Azərbaycan Respublikasında istehlak kreditləşməsinin ən vacib problemlərinə toxunacağıq.

Azərbaycan Respublikasında istehlak kreditləşməsinin ən vacib problemi artıq bazarın böyük bir doymasıdır. Hazırda vətəndaşların həyatı elədir ki, ödəmə qabiliyyətinə malik əhalinin əksəriyyətinin artıq müxtəlif təyinatlı istehlak kreditləri var. Ona görə də məlum səbəblərdən insanlar yeni istehlak kreditləri götürə bilmirlər. Bunun əsas səbəbi vətəndaşların gəlirlərinin aşağı səviyyədə olması və

nəticədə ölkədə yoxsulluğun artmasıdır.

Bank bazarı ölkənin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Buna görə də onun inkişafı rəqəmsal bank xidmətlərinin həcmnin və keyfiyyətinin artması hesabına əldə edilməli olan sabitliyin təmin edilməsi prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Müasir iqtisadiyyat obyektiv olaraq borc götürülmüş maliyyə mənbələrinə ehtiyacı olan ev təsərrüfatlarının iqtisadi maraqlarını reallaşdıran keyfiyyətə yeni istehlak sistemini tələb edir. İstehlak kreditləşməsinin artması istehlak tələbini genişləndirir, ticarəti sürətləndirir, geniş ictimai təkrar istehsalına şərait yaradır və mənfəət xarici amillərdən milli iqtisadiyyatın sabitliyini təmin edir. Eyni zamanda, hər bir iqtisadi alət kimi, istehlak kreditləşməsi də təkcə müsbət təsir göstərmir, həm də bir çox risklərlə üzləşir (Vishnever, 2020: s.415).

İstehlak krediti onun prosesini asanlaşdıran prinsiplərə əsaslanmalıdır. Və təkcə Azərbaycan banklarının mövcud təcrübəsini deyil, həm də xarici təcrübəni nəzərə almaq lazımdır. İstehlak kreditləşməsi borcalanların və kreditorların iqtisadi maraqlarının təmin edilməsinə yönəldilməli, dürüstlük, struktur, məqsədlərin iyerarxiyası, dəyişən sosial-iqtisadi şəraitdə çeviklik prinsipləri nəzərə alınmalıdır.

Kommersiya Banklarında istehlak kreditləşməsi prosesində irəliləyişə mane olan çətinlikləri qiymətləndirmək və qabaqlayıcı tədbirlər görmək üçün ilk növbədə problemlə kreditlərin növünü və onların səbəblərini araşdırmaq lazımdır.

Vaxtı keçmiş kreditlərin problemlə kimi qeyd edilməsi düzgün deyil, çünki bəzi hallarda qısamüddətli ödənişlərin aparılmaması kreditin qaytarılmaması riskinin dərəcəsi ilə bağlı adekvat məlumat vermir. Əksinə, vaxtı keçmiş kredit ödənişlərinin olmaması onun etibarlılığına zəmanət vermir. Bu halda, problemlə kreditlər gələcəkdə ümitsiz borclar kimi təsnif edilə bilər. Eyni zamanda, kreditləşmə prinsiplərinin pozulması kommersiya bankları üçün böyük qırmızı bayraq olmaqla yanaşı, kredit prosesi zamanı həllini gözləyən problemdir. Problemlə kreditlər bankda kreditin predmeti, obyekt və girovu ilə bağlı şübhələrin olduğu kreditlərdir. Emissiya kreditləri üzrə zərərlər müxtəlif üsullarla, o cümlədən kreditin ödənilməməsi və kredit faizlərinin ödənilməməsi nəticəsində birbaşa itkilər kimi göstərilir (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının

Qanunu).

- Problemlı kreditlərlə baęlı itkilərin həcmini araşdırarkən nəzərə alınmalıdır ki, problemlı kreditlərin formalaşması:
- qeyri-istehsal aktivlərində bank vəsaitlərini “dayandırır”;
- əmanətçilərin və investorların kredit təşkilatına inamını azaldır;
- praktikada kredit şöbələri tərəfindən xüsusi diqqət və nəzarət tələb olduğundan banklar üçün inzibati xərcləri artırır;
- kredit əməliyyatlarının rentabelliğini azaltmaq üçün maliyyə stimullarının zəifləməsi ilə əlaqədar ixtisaslı kadrların bankı tərk etməsi riskini artırır.

Təbii ki, problemlı kreditlər il əlaqəli, ancaq artıq verilən kreditlər barəsində danışmaq lazımdır. Onların yaradılması müxtəlif amillərlə baęlıdır. Onların bir çoxu fərdin işi ilə baęlı ola bilər, digərləri isə bank işi ilə baęlı ola bilər. Bəzi amillər obyektiv ola bilər, digərləri isə mövzu ilə baęlı ola bilər. Borcalanların sayından asılı olaraq problemlı kreditlərin əsasları müəssisənin zəif idarə olunması ilə baęlıdır. Borcalanların səmərəsizliyi, o cümlədən məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi, bazardan kənar qalması, müəssisənin maliyyə fəaliyyətinə nəzarətin olmaması və s. nəticədə debitor borclarının artmasına gətirib çıxarır (İbrahimov, 2009).

Gözlənilməz iqtisadi və siyasi hadisələr, qanunvericilikdəki dəyişikliklər, iqtisadi mühitin ümumi şəkildə pisləşməsi, təbii fəlakətlər və digər səbəblər bir çox hallarda borcalanlara arxalanmayan problemlı kreditləri açıqlayan amillərdir.

Bankın əməliyyatlarının səbəbləri də oxşar şəkildə müxtəlifdir. Bankın səbəblərini iqtisadi vəziyyətin sürətlə pisləşməsi ilə də axtarmaq olar. Belə şəraitdə bank kreditlərinin ödənilməməsi tipik hal olur. Bankın səbəbləri kredit prosesinin pozulması ilə baęlıdır.

Təcrübədə, məsələn, bankların problemlı kreditlərlə məşğul olması daha çox problemlı kreditlərin idarə edilməsi şöbəsində təşkil olunur. Nadir hallarda (problemlı kreditlər portfeli məhdud olduqda) banklarda kredit, hüquq və təhlükəsizlik departamentlərinin əməkdaşları tərəfindən xüsusi işçi qrupları yaradılır və bankın “Problemlı kreditlərlə iş üzrə Təlimatları” təşkil edilir. Bu, hərtərəfli fəaliyyət olmalıdır. Əvvəldə deyildiyi kimi, cari kreditlərin problemlı kreditlər

siyahısına keçirilməsi müxtəlif mərhələlərdə kredit prosesinin düzgün təşkil edilməməsinin nəticəsidir (Bəşirov, 2014).

Bunun səbəbi səhv təhlillər və yüksək girov qiymətləri ola bilər. Kredit portfelində risklərin həddindən artıq konsentrasiyası, kredit sənədlərinin qeyri-peşəkar olması, kredit fəaliyyətinə effektiv nəzarətin olmaması, habelə auditlərin təşkili imkanlarının olmaması kreditlər problemlili ola bilər. Emissiyalı kreditlərlə iş əsasən bank işçilərinin peşəkarlığı, informasiya və metodiki təminatın keyfiyyəti və bankların kreditləşmənin pisləşməsi siqnallarına çevik reaksiya vermək qabiliyyəti sayəsində səmərəli olur. Mərkəzi Bankın 2020-ci ilin yanvar ayı üzrə hesabatına əsasən, problemlili kreditlərin sayı 1 milyard 539 milyon manatı ötüb (cbar.az).

Problemlili kreditlərin banklar tərəfindən tənziqlənməsinə dair göstərişlər bankın daxili qaydalarına əks olunmalıdır. Banklar fəaliyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq problemlili kreditlər anlayışını və kreditlərin problem kimi təyin edilməsi meyarlarını müəyyən etməlidirlər.

Kredit statusunun pisləşməsinin səbəbləri kimi bunları göstərmək olar (Sadıqov, 2010):

- banklar tərəfindən tələb olunan maliyyə məlumatlarının gec təqdim edilməsi;
- kreditin əsas məbləği üzrə faizlərin gecikdirilməsi;
- pul vəsaitlərinin hərəkətində borcalanın proqnozu ilə biznes planında uyğunsuzluqlar;
- borcalanın maliyyə vəziyyətində mənfi dəyişiklik;
- kreditin əsas borcunun və faizlərin ödənilməsi müddətinin uzadılması üçün ərizə;
- borcalanların bankla görüşməkdən imtinası;
- borcalanın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərən hər hansı məlumatın əldə edilməsi.

Borcalan hesablaşma vaxtını müstəqil şəkildə araşdırmalıdırlar. Bankın daxili qaydalarına ən azı aşağıdakı tənziqlənmə tədbirləri daxil edilməlidir:

- borcalanlardan əlavə kapital cəlb etmək, eyni zamanda əlavə təminat vermək üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər kompleksi;
- borcalanlarla borclunun maliyyə vəziyyətinin və ödəmə qabiliyyətinin

yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər həyata keçirmək (məsləhət xidmətlərinin cəlb edilməsi, əməliyyat xərclərinin azaldılması və ya gəlirin artırılması, aktivlərin satışı üzrə proqramın işlənilib hazırlanması, müəssisənin yenidən təşkili, borcun restrukturizasiyası proqramının işlənilib hazırlanması, borcun restrukturizasiyası proqramında dəyişikliklər kredit şərtləri və s.).

- borclunun kredit öhdəliklərinin başqa fiziki şəxsə verilməsi;
- borcun ödənilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş formada kredit təminatı tələbi.

Problemlərin qarşısının alınması üçün kredit prosesinə və əməliyyatların təhlilinə aşağıdakı maddələr daxildir:

- kredit təhlili metodologiyası və təsdiq prosesi;
- kredit təşkilatının idarə edilməsinin bütün səviyyələrində faiz dərəcələrinin və kredit limitlərinin tətbiqi siyasətinin, habelə filiallar vasitəsilə istehlak kreditlərinin verilməsinə dair sifarişlərin qəbulu meyarlarının müəyyən edilməsi;
- kredit girov siyasəti, girovun yenidən qiymətləndirilməsi ilə bağlı cari üsullar;
- kredit monitorinqi və izləmə prosesi, o cümlədən, uyğunluq meyarları və nəzarət sistemləri;
- problemlə kreditlərlə işin metodikası, informasiya texnologiyaları və kadrların təhlili.

Problemlə kreditlər qeyri-standart, şübhəli və problemlə kreditlərdir, lakin vaxtı keçmiş kreditlər kimi icazə verilən cari kreditlərə əlavə olaraq (təminatdan asılı olmayaraq) bütün kreditlər, habelə əsas borc və əlavə faizləri geri qaytarılmasında qısamüddətli (5-ci gün daxil olmaqla, 5 gün ərzində) kreditlər qəbul edilir. Təxirə salınmış kreditlər həm də kredit müqaviləsinin şərtləri dəyişdirilmədən yalnız bir dəfə yenidən çap olunan kreditlərdir (Həsənov, 2014).

Kommersiya banklarında kredit siyasətini qəbul edərkən, kreditin qaytarılmasını təmin etmək üçün emissiyalı kreditlərlə işləmək vacibdir. Borcalan kredit üzrə öhdəliklərini vaxtında və hərtərəfli yerinə yetirmədikdə və kredit üzrə təminat səviyyəsi aşağı düşdükdə bu kreditlər problemlə kreditlər adlanır. Bank təcrübəsinin ən mühüm sahələrindən biri problemlə kreditlərdə proseslərin idarə

edilməsidir. Problemlı kreditlərlə iş prosesində müvafiq yanaşmaların seçilməsi təkcə mübahisəli vəziyyətin effektiv həllindən deyil, həm də bankın sabitliyindən və reputasiyasından asılıdır. İstehlak kreditinin ödənilməsi ilə bağlı problemlər müxtəlif amillərdən qaynaqlana bilər, o cümlədən:

- İstehlak krediti üzrə müraciətlərə baxılması, kredit müqavilələrinin hazırlanması və sonrakı nəzarət prosesində bank tərəfindən yol verilən səhvlərə və səhlənkarlığa yol verilməsi;
- İstehlak kreditinin alınmasında müştərinin məsuliyyətsizliyi;
- Bankın nəzarətindən kənar amillər.

Banklar kreditin qaytarılmaması üçün əsasları müəyyən edirlər:

- Kredit müraciətinə baxılarkən borcalana qarşı əsassız sərbəst münasibət;
- Borcalanın krediti ödəmək qabiliyyətinin zəif qiymətləndirilməsi;
- Zəif kredit strukturu;
- Kredit girovunun qiymətləndirilməsində səhvlər;
- Bankın maraqlarını təmin etmək üçün kredit müqaviləsi şərtlərinin tam olmaması;
- Kreditin ödənilməsi müddətində borcalan üzərində nəzarətin zəif olması və s.

Müəssisələrin zəif idarə edilməsi, məhsulun və işin keyfiyyətinin pisləşməsi, bazar itkilərinin proqnozlaşdırılmasında səhvlər, maliyyə vəziyyətinə nəzarətin məhdudlaşdırılması və digər amillər problemlı və ya emissiya kreditlərinin yaradılmasında (bu kreditlərin və faizlərin ödənilməsində çətinliklər) özünü göstərir. Kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin ödənilməsində çətinlik yaranan bankdan asılı olmayan amillərə aşağıdakılar daxildir: iqtisadi ləngimə, iqtisadi vəziyyətin və qaydaların dəyişməsi və s. (Məmmədov, 2010).

Kommersiya bankları cari və perspektiv öhdəliklərə, habelə iqtisadi vəziyyətə əsaslanaraq kredit siyasətini hazırlayır və həyata keçirirlər. Bank kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı təkmil siyasət həyata keçirir və bununla da kreditlərin tərkibinə və strukturuna müntəzəm olaraq nəzarət edir. Kredit portfelinin strukturu bankın sabitliyi, nüfuzu və maliyyə uğuru ilə müəyyən edilir.

Nəticə etibarlı ilə, bankın kredit keyfiyyətinə nəzarət etməsi, iri bank

təşəbbüslərinin müstəqil ekspertizasını həyata keçirməsi və kredit siyasəti istiqamətindən kənarlaşmaları müəyyən etməsi vacibdir. Kredit əməliyyatları aparan bankların işçiləri əsas kredit portfelində problemlə kreditlər üzərində cəmləşməlidirlər. Problemlə kreditlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- ödənişlərin maliyyə hesabatlarının gec təqdim edilməməsinin qeyri-adi və anlaşılma səbəbləri, bank işçiləri ilə əlaqənin olmaması;
- borcun restrukturizasiyası və dividendlərin ödənilməsindən imtina, borcalanın kredit reytinginin dəyişməsi;
- bir və ya daha çox il ərzində xalis zərərlər;
- borcalanın kapital strukturunda, biznes fəaliyyətində və ya likvidliyində mənfi dəyişikliklər;
- faktiki satışdan uzaqlaşma;
- müştərinin hesabındakı ehtiyat qalıqlarının məbləğində gözlənilməz dəyişikliklər.

Böyük və problemlə risklərə nəzarət balans və maliyyə hesabatlarının yenidən təhlilini, borcalanın yerində yoxlanmasını və girovun keyfiyyəti ilə bağlı sənədlərin yoxlanılmasını tələb edə bilər. Bundan başqa, bu sahədə görülən işlər problemlə kreditlərin tez diaqnostikasına imkan verir, kredit riskini azaldır. Son zamanlar Azərbaycanda kredit təşkilatları kreditin verilməsi zamanı bank əməkdaşları tərəfindən müştərinin maliyyə vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsi nəticəsində bir sıra problemlərlə üzləşib. Yəni, müştərinin maliyyə resursları, eləcə də girovsuz girovla təmin olunmuş kreditləri dərinədən araşdırılmadan kredit verən təşkilatlar çıxılmaz vəziyyətlə üzləşir. Kredit götürənlər əldə etdikləri istehlak kreditlərinin məbləğini qaytarmadığı üçün aylıq kredit ödənişləri gecikdirilməklə kredit borcları inkişaf edir və nəticədə ölkədə emissiya kreditlərinin sayı artır (Abdullayev, 2010).

Xüsusilə son iki ildə emissiya kreditlərinin sayında kəskin artım müşahidə olunub. 2020-ci ildə vaxtı keçmiş borcların ümumi məbləği 557 milyon 900 manat olub. Ən son statistik məlumatlara görə, vaxtı keçmiş borcların ümumi məbləği 1,5 milyarda çatır. Bu məsələ həm bankları, həm də vətəndaşları narahat edir. Nəticədə

vətəndaşlar kredit müqabilində girovdan məhrum olur, banklar isə vaxtı keçmiş kreditlər hesabına zərər çəkirlər. Problemlı kreditlər adətən kiçik banklara təsir edir. Bu bankların minimal aktivləri olduğu üçün problemlı kreditlərin olma ehtimalı var. Kredit vermə meyarlarına uyğun gələn kredit təşkilatları isə nadir hallarda oxşar problemlərlə üzləşirlər. Qanuna tabe olan bu banklar kredit verməzdən əvvəl Mərkəzi Kredit Reyestrinə (MKR) borcalanın kredit tarixçəsini və onun məsuliyyətli müştəri olub-olmadığını müəyyən etmək üçün sorğu göndərirlər (cbar.az).

Problemlı istehlak kreditlərinin artımını şərtləndirən digər əsas amil bank kreditləri üzrə faiz dərəcələrinin yüksək olmasına baxmayaraq, bir çox bankların qısa müddət ərzində külli miqdarda vəsait əldə etmək istəyidir. Nəticədə Qərbi ölkələrində və Amerikada istehlak kreditləri bərabər faizlə verilir. Ölkəmizdə istehlak kreditlərinin faiz dərəcələri son dərəcə yüksəkdir. Digər bir məsələ isə borcalanların maddi vəziyyəti hərtərəfli araşdırılmadan və ya girov zəif olduqda külli miqdarda nağd pul kreditlərinin verilməsidir. Eyni zamanda müştərinin krediti vaxtında qaytara bilməməsi faizlərin yığılmasına səbəb olur.

Nəticədə borcalan çox vaxt istehlak kreditini ödəyə bilmir və problemlı kreditlərin sayı artır. Digər tərəfdən, banklarda istehlak kreditlərinin şərtləri bazarda rəqabətə davamlı deyil. Bank faiz dərəcələri süni şəkildə qurulur. Məsələn, bank depozitləri üzrə orta illik faiz dərəcəsi 8% təşkil edir. İstehlak kreditlərində bu nisbət 25% civarındadır. Belə ki, əmanət və istehlak kreditləri üzrə illik faiz dərəcəsi üç dəfədən çox fərqlənir (cbar.az).

Bəzi analitiklər problemlı kreditlərin sayının artmasının bankların yüksək faiz dərəcələri, eləcə də əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin pis olması ilə bağlı olduğunu düşünürlər. Çünki bank kreditlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi istehlak kreditləri ilə bağlıdır ki, bu da əhəlinin vaxta qənaət və vaxta qənaət ehtiyacının böyük olması ilə bağlıdır. Ev təsərrüfatları ümumi kreditlərin 55 faizindən çoxunu alıb. Yəni, kreditlərin əksəriyyəti istehlak və avtomobil kreditləridir. Ev təsərrüfatlarının gəlirlərində əhəmiyyətli artımın olmaması və ya gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi prosesində qeyri-müəyyənlik kreditlərin qaytarılmasında çətinliklərlə müşayiət olunur ki, bu da problemlı kreditlərin sayını artırır.

Problemlı kreditlərin sürətlə artması onu göstərir ki, kommərsiya bankları kredit şərtlərini sadələşdirərkən əhalinin gəlir səviyyəsini nəzərə almır. Məsələyə qarşı tərəfdən baxsaq, gələcəkdə problemlı kreditlərin həcmi artdıqca faizlərin də qalxa biləcəyini proqnozlaşdırmaq olar. Eyni zamanda, geri qaytarılmayan pullar üzrə gecikmiş ödənişləri kompensasiya etmək üçün banklardan faiz dərəcələrinin artırılması tələb oluna bilər. Çünki istehlak kreditləri hazırda kommərsiya banklarının əsas gəlir mənbəyidir.

Beynəlxalq normalara görə, əgər ölkənin problemi və gecikmiş kreditlər 10%-i keçərsə, bu, artıq təhlükəli hədd hesab olunur. Problemlı kreditlərin həcmi bank aktivlərinin 3%-dən çox olduqda, bank təhlükəli hesab olunur. Banklar, qlobal təcrübəyə əsasən, bu ssenarilərdə korrektor şirkətlərinin xidmətlərindən istifadə edirlər. Problemlı kreditlərin artması nəticəsində banklar kreditləri vaxtında bərpa edə bilmir. Korrektor agentlikləri bu kreditlərin müəyyən edilmiş faiz dərəcəsi ilə ödənilməsinə cavabdehirlər. Bu formada agentlik Azərbaycanda 2010-cu ildə yaradılıb (Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2010).

Bundan başqa, Mərkəzi Bank ölkədə problemlı kreditlərin həcmi azaltmaq üçün kommərsiya banklarına müxtəlif təkliflər verib. Bu tövsiyələrə əsasən, arayıssız istehlak kreditlərinin verilməsi dayandırılıb, kredit şərtləri sərtləşdirilib. Təbii ki, emissiya istehlak kreditləri ilə işi təkmilləşdirmək üçün bunu əsaslandırmaq olar. Hazırda bütün kommərsiya banklarında problemlı kreditlər üzrə işi asanlaşdırmaq və müştərilərin problemlərini aradan qaldırmaq üçün xüsusi olaraq hazırlanmış “Problemlı kreditlər” şöbəsi fəaliyyət göstərir.

Ekspertlər problemlı istehlak kreditləri ilə bağlı bəzi təkliflər də verirlər. Bunlardan ən vacibi əhalinin gəlirlərinin artırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdir. Məhdud gəliri olan və ya olmayan müştərilər krediti ödəyə bilməyəcəklər. Azaldılmış faiz dərəcələri başqa bir seçimdir. Hazırkı bank faizləri real maliyyə sektoru tərəfindən müəyyən edilmir. İstehlak kreditləri ilə bağlı problemlərin qarşısını almaq üçün saxta bank faizlərinə qarşı mübarizə aparmaq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, borcalanların hüquqlarını əks etdirən və müdafiə edən qanunvericilik aktı qəbul edilməlidir. Borcalanların hüquqları

qanunvericilikdə nəzərdə tutulan əlavə və dəyişikliklərlə qorunmalıdır (expert.gov.az).

3.2. İstehlak kreditlərinin satış istiqamətlərinin inkişaf perspektivləri

Məlumdur ki, istehlak kreditlərinin genişləndirilməsi ümumi iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Nəticə etibarı ilə geniş əhaliyə kredit verilməsi şirkətin əsas prioritetlərindən biridir. Eyni zamanda, istehlak kreditləri bazarının fəaliyyət göstərməsi təkcə maliyyə sektorunun müvafiq qaydalarını deyil, həm də bu sahədə hüquqi nəzarəti zəruri edir. İstehlak kreditləri sahəsində əsas məsələlərdən biri də konkret hüquqi tənzimləmə mexanizmlərindən kifayət qədər istifadə edilməməsi, bu sahəni tənzimləyən qanunvericilikdə müxtəlif boşluq və çatışmazlıqların olmasıdır. Bu, bazarın sabitliyinə və inkişafına təsir göstərir.

İstənilən ölkədə istehlak krediti sistemi ciddi şəkildə tənzimlənir, çünki o, kredit münasibətlərinin təşkilinin hüquqi formaları, növləri və üsulları toplusu ilə təmsil olunan institusional məkanda formalaşır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində bank fəaliyyətinin institusional məkanları bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir ki, bu da istehlak kreditləşməsinə təsir göstərir. Bununla belə, istehlak krediti verilərkən hansı milli xüsusiyyətlərin olması vacib deyil. Demək olar ki, bu bazar institutunun yaranması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün ən mühüm şərtlərdən biri ölkədə əlverişli iqtisadi-siyasi mühitin olmasıdır.

İstehlak krediti institutuna iqtisadi sabitliklə yanaşı, institusional mühitin keyfiyyəti də əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Hüquqi tənzimləmənin olmaması və ya əksinə, kredit münasibətlərinin həddindən artıq tənzimlənməsi bu bank seqmentinin əksər problemlərinə səbəb ola bilər. Bu problemlərin həlli zamanı dünyanın aparıcı ölkələrinin müsbət təcrübəsi nəzərə alınmalıdır (Mikhed və Vogan, 2017: s. 206).

Həm borcalanların, həm də kreditorların iqtisadi maraqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş istehlak kreditləşməsi proseduru dəyişən sosial-iqtisadi şəraitə uyğun olaraq bütövlüyü, strukturu, məqsədləri iyerarxiyası və çeviklik prinsipləri əsasında qurulmalıdır.

İstehlak krediti seqmenti kredit təşkilatları tərəfindən mənimsənilir, çünki o,

əhəmiyyətli gəlir gətirir, baxmayaraq ki, verilmiş vəsaitin geri qaytarılmaması ehtimalı ilə əlaqəli yüksək risklər var. Müasir Azərbaycanın bank sistemi, ilk növbədə, mövcud kredit təşkilatlarının sayında əks olunan daimi transformasiyadadır. İndiki mərhələdə banklarının bank bazarının səmərəsiz iştirakçıları ilə bağlı siyasəti kifayət qədər sərtədir ki, bu da bir tərəfdən maliyyə bazarının sabitliyini artırırsa da, digər tərəfdən rəqabətin seçici və paylayıcı funksiyalarına mənfi təsir göstərir (Hibbeln və b., 2019).

Kredit məhsulu verən kredit təşkilatlarının qiymətləndirilməsi təkcə iqtisadi nəticələr baxımından deyil, həm də sosial və təşkilati təsirlər baxımından aparılmalıdır. Təhlil edilməli olan ən mühüm parametrlərə gəlir, kapitalın dəyəri, kredit portfelinin keyfiyyəti, bankın kreditləşmə prosesində əməliyyat xərclərinin onun əməliyyat gəlirinə nisbəti daxil edilməlidir.

Vaxtı keçmiş kreditlərin həcmində qəfil artım Mərkəzi Bankı vəziyyətə diqqət yetirməyə və nəzarət etməyə sövq edib. Vaxtı keçmiş kreditlərin sayının artmasının son iki ildə istehlak kreditlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə bağlı olduğu güman edilir. İstehlak kreditlərinin məhdudlaşdırılması zamanı avtomobil kreditlərinə xüsusi diqqət yetirilib. Mütəxəssislərin sözlərinə görə, son illər avtosalonlardan kredit götürülmüş avtomobillərin ödənişində bir neçə problem yaranıb. Nəticədə, Mərkəzi Bank avtomobillərin nağd satışını və ya lizinqini təşviq etmək üçün tədbirlər görməyə başlayıb. Ölkəmizdə istehlak kreditləri 17 faizlə, kommersiya kreditləri isə 14-15 faizlə verilir. Azərbaycan MDB-nin kreditlər üzrə ən yüksək faiz dərəcəsinə malik üç ölkəsindən biridir (digər ölkələr Ukrayna və Belarussdur) (stat.gov.az).

Bu gün nəinki istehlak kreditlərinin faiz dərəcələri artır. Komissiya faizlərinin tənzimlənməsi də vacib bir məsələdir. Bəzi bankların ən çox yayılmış strategiyası daha ucuz faiz dərəcələri təklif etməklə yeni müştərilər cəlb etməkdir. Onlar öz maraqlarını bəyan edirlər, lakin komissiya haqlarının faizini açıqlamırlar. Bu halda, məlumatın müştərilərə verilmədiyini görürülür. Digər tərəfdən, Azərbaycanda müasir istehlak maliyyələşdirməsinin vəziyyətini araşdırarkən bank sektorunun liberallaşdırılmasına ehtiyac olduğu görürülür. Xarici bankların Azərbaycanın bank

sektorunda sərbəst fəaliyyət göstərməsinə icazə verilmir. Bununla belə, bu, birbaşa rəqabətin yaranmasına və ya istehlak kreditləri üzrə faiz dərəcələrinin aşağı salınmasına imkan vermir (Mehralızadə, 2020).

Mərkəzi Bankın kredit siyasətinə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanın bank sektoru artıq yeni mərhələyə qədəm qoyur. Mövcud istehlak krediti məsələlərinin həlli gələcəkdə böyük çatışmazlıqlara səbəb ola biləcək əlavə problemləri azalda bilər. Kredit prosesində münasibətlər sistemli şəkildə təşkil edilir. İstehlak kreditləşməsi kredit proseduru və kredit təşkilatı anlayışlarına uyğun olaraq aşağıdakı təşkilati aspektləri özündə birləşdirir:

- Borcalanların xüsusi vəsaitlərinin kredit əməliyyatlarında iştirakının ardıcılığı və dərəcəsi;
- Kreditin məqsədi;
- Kredit vermə üsulu;
- Hesabların təşkili qaydaları;
- Hesab qalıqlarının hesablaşma üsulları;

Bütün kommersiya bankları öz kredit siyasəti çərçivəsində istehlak krediti əməliyyatlarını həyata keçirərkən kreditləşmə şərtlərini rəhbər tuturlar. Kredit şərtləri kreditləşmənin üç əsas xüsusiyyəti olan kredit təminatının subyektivi, obyektivi və ehtiyacı kimi müəyyən edilir. Bu məsələ bankların heç kimə kredit vermə bilmədiyini təsdiqləyir. Kredit bazarında bir çox insan istehlak krediti almaq istəyir. Bununla belə, banklar müştərinin ödəmə qabiliyyətinə malik olmasını və faizləri vaxtında qaytara bilməsini təmin etməlidir. Eynilə kredit təşkilatları ilə də əlaqələr qurulur. Nəticədə, borc verən obyekt borcalanın ehtiyacı hesab edilə bilməz (Mehralızadə, 2020).

Bununla belə, müvəqqəti ödəniş, eləcə də malların istehsalı və paylanması ilə bağlı çətinliklərlə bağlı tələb də təsir göstərə bilər. Kredit əməliyyatlarının digər mühüm komponenti olan girov keyfiyyətli və tam olmalıdır. Bundan əlavə, əgər bank etibara görə boş kreditlər verirsə, o, krediti qaytarmaq qabiliyyətinə əmin olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək gəlirlilik dərəcəsinə baxmayaraq, istehlak krediti əməliyyatları iqtisadi böhran, istehsalın azalması, ölkəmizin firmalarının

müflisləşməsi zamanı problemlə ola bilər. Bu amillər nəticəsində kreditlərin verilməsi müddətləri qısalır.

Yuxarıda deyilənlərə baxmayaraq, son illərdə tək-cə bank sisteminin konsepsiyası deyil, həm də kredit əməliyyatlarının texnologiyası əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Müasir kreditləşmə təcrübəsinin unikalığı ondan ibarətdir ki, müasir banklar heç də həmişə kredit fəaliyyətinin təşkili üçün vahid metodologiya və normativ bazaya uyğun fəaliyyət göstərmirlər. Keçmişdə kredit əməliyyatlarını tənzimləyən köhnə bank qurumları artıq iqtisadi münasibətlər üçün uyğun deyil. Bu mənada hazırda kommersiya bankları öz təcrübələrinə əsaslanaraq istehlak kreditləşməsinə fərqli yanaşaraq öz kredit sistemini qururlar (Mehralızadə, 2020).

Təbii ki, bütün banklar eyni prinsiplər əsasında, ümumiyyətlə, beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, standart kreditləşmə şərtləri və prosedurları vasitəsilə istehlakçılarla ünsiyyət qurur və kreditlərin ödənilməsinə artırır.

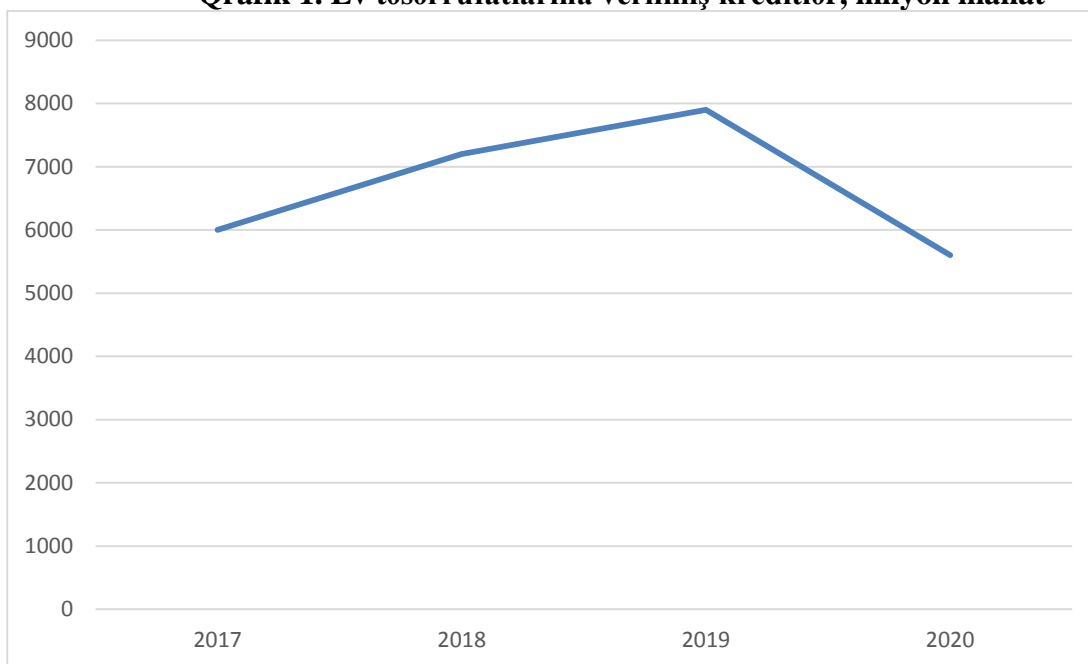
Borcalanların müxtəlif məqsədləri üçün istehlak kreditləri müxtəlif üsullarla verilə bilər, o cümlədən:

- bir dəfə təqdim edilmə qaydası ilə;
- borcalanlar üçün açılan kredit xəttinə uyğun olaraq və kredit müqaviləsində nəzərdə tutulmuş kreditin verilməsi müddətinə təkrar emissiya qaydasında;
- müəssisənin hesablaşma hesabında debet qalığı şəklində vəsaitlərin ödənilməsi ilə;
- bəzi kommersiya banklarının kredit potensialının konsolidasiyası əsasında;
- başqa vasitələrlə.

İstehlak kreditləri artıq cari, hesablaşma və müxbir hesablara vəsaitlərin köçürülməsi, eləcə də kredit hesablarına müxtəlif növ ödəniş sənədlərinin ödənilməsi yolu ilə verilə bilər. Eyni zamanda, fiziki şəxslərə verilən kreditlər bankın kassasında həm nağdsız, həm də nağdsız formada verilir. Kredit əməliyyatlarının şərtləri dəyişdikdə, kreditor kimi banklar və istehlakçılar yeni müqavilə bağlayırlar. Fərdi kreditlərin bağlanması poçt köçürmələri yolu ilə fiziki şəxsin yazılı tapşırığı əsasında fiziki şəxsin bankının kassasına pul göndərilməklə və bank işçisi üçün əmək haqqı köçürülməklə həyata keçirilir.

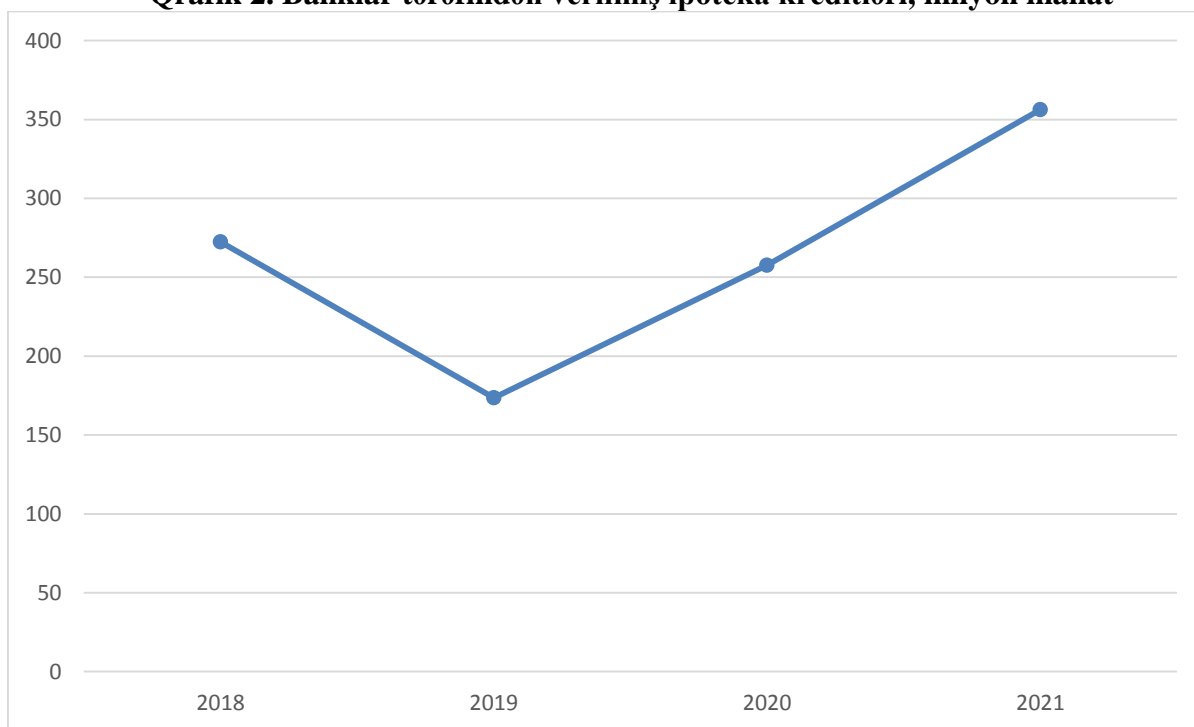
Mövcud vəziyyətdə istehlak kreditlərinin, eləcə də ipoteka kreditləşməsinin artım tempini və dinamikasını təhlil etmək üçün aşağıdakı qrafiklər faydalıdır:

Qrafik 1. Ev təsərrüfatlarına verilmiş kreditlər, milyon manat

Mənbə: Mərkəzi Bank, <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>

Qrafik 2. Banklar tərəfindən verilmiş ipoteka kreditləri, milyon manat

Mənbə: Mərkəzi Bank, <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>

Statistik qrafiklərə əsasən, Azərbaycanda 2020-2021-ci illərdə ipoteka kreditlərinin məbləği əvvəlki illərə nəzərən artmış ev təsərrüfatlarına verilmiş kreditlər isə əvvəlki illərə nəzərən azalmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin kredit sistemində bəzən problemlər

yarana bilər. Bu, əlbəttə ki, bir ehtimaldır. Lakin bu vəziyyətin artımının əsas istiqamətlərindən biri, yəni istehlak kreditlərində böhranın aradan qaldırılması sistemin kreditləşmə proseslərinin yüksək səviyyədə olması ilə bağlıdır. Bu sahədə ən mühüm fəaliyyətlərdən biri risklərin idarə edilməsidir. Nəticə etibarlı ilə kreditlərdə risklərin idarə edilməsinin inkişafı bank işinin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan əsas addımdır (Bəşirov, 2014).

Müasir dövrə nəzər saldıqda qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi fəaliyyətdə informasiya texnologiyalarının inkişafı, eləcə də müasir bank departamentlərinin, kompüter rabitəsi və informasiya mərkəzlərinin yaradılması birbaşa kredit əməliyyatlarının əsaslı şəkildə yeni səviyyəyə qalxmasına şərait yaratmışdır. Kreditin inkişafı mexanizmi xüsusi kreditləşdirmə üsullarını nəzərdə tutur ki, onların seçimi borcalanların istehsal və kommersion xüsusiyyətləri, müntəzəm qazanılmamış gəlirləri, kreditin verilmə tarixi, kredit qabiliyyətinin təmin edilməsi proseduru və nağd pula tələbatın miqdarı ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının “Kommersion banklarında kreditlərin verilməsi Qaydaları”na uyğun olaraq, hər bir borcalanın kredit faylında həqiqətən mövcud olan sənədlərin siyahısı olmalıdır ki, bu siyahıda aşağıdakı sənəd və məlumatlar (elektron və ya kağız formada) olmalıdır (Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları”. 18.11.2008): 1. Ümumi, əlavə və əlavə sənədlər

Fiziki şəxsə kredit verərkən aşağıdakı sənədləri toplamaq lazımdır:

- Kreditin məbləği, valyutası və müddəti göstərilməklə, borcalan və ya onun müvəkkilləri tərəfindən təsdiq edilmiş kredit sifarişi haqqında;
- Borcalanın şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti;
- Borcalanın ünvanı, telefon nömrəsi və e-poçt ünvanı (varsa);
- Borcalanın fəaliyyət sahəsi (şəxsin məşğulluq sahəsi və ya sosial mövqeyi) haqqında məlumat;
- Kreditin ödənilməsi mənbəyi (o cümlədən ilkin və ikinci dərəcəli mənbələr);
- Kredit növü (təminatlı və ya təminatsız);
- Kreditin təminat növü;
- Borcalanın ödəmə qabiliyyətinin bank tərəfindən qiymətləndirilməsi haqqında

hesabat;

- Daxili qaydalarla nəzərdə tutulmuş kreditin verilməsi ilə bağlı bankın müvafiq şöbələrinin və ya səlahiyyətli işçilərinin rəyi;
- Bankın səlahiyyətli şöbələri tərəfindən istehlak kreditlərinin verilməsinə dair iclas protokolunun və ya müvafiq səlahiyyətli işçilər tərəfindən imzalanmış kreditin verilməsi haqqında qərarın surəti;
- Kredit Müqaviləsi;
- Borcalanın əmək haqqı, vəzifəsi, iş stajı göstərilməklə, borc alanın işəgötürənindən arayış və ya digər mənbələrdən (maliyyə yardımı, pensiyalar, dividendlər, kompensasiyalar, vərəsəlik və s.) əldə olunan gəlirlər haqqında rəsmi təsdiq edilmiş arayış;
- Borclunun öhdəlikləri haqqında MKR-dən arayış;
- Bir borcalanın və ya əlaqəli borcalanların birləşmə riski haqqında məlumat (əgər bu baş verərsə);
- Kredidən istifadəni təsdiq edən sənədlər;
- Kreditin istifadəsi və borclunun maliyyə vəziyyətinin yoxlanılması və monitorinqinin nəticələri barədə bankın müvafiq şöbəsi tərəfindən hazırlanmış hesabat;
- Kreditin ödənilməsi qrafiki və faktiki ödənişlər haqqında məlumat (tarix və məbləğ göstərilməklə);
- Kreditin restrukturizasiyasını təsdiq edən əlavə müqavilələr və sənədlər.

Fərdi maliyyə hesabatları, habelə rəsmi təsdiq edilmiş digər mənbələrdən əmək haqqı və/və ya gəlir haqqında arayış tələb olunmalıdır. Maliyyə vəziyyətini araşdırarkən sənədlər təqdim edilməlidir. Zəruri hallarda banklar borcalanların maliyyə məlumatlarını qiymətləndirmək üçün müstəqil mütəxəssislərdən və məsləhətçilərdən istifadə edə bilirlər.

Hazırda ölkəmizdə kommersiya banklarında insanlara kredit verilməsini asanlaşdırmaq, həmçinin yeni müştəriləri cəlb etmək məqsədilə kredit tələblərinin təhlilində yeni yanaşmalar hazırlanır. Müştərilərə yüksək keyfiyyətli xidmətin inkişafında rəhbər konsepsiyalardan biri kreditləşmə prosesində mövcud

texnologiyalardan istifadə etməkdir. Bu, müştəri xidmətlərinin sürətini və səviyyəsini artırır, həm müştərilər, həm də banklar üçün yeni imkanlar açır, eyni zamanda, müştəri xoşbəxtliyini artırır, bankın sadıq müştərilərini sevindirir və yeni müştəriləri cəlb edir. Banklar ilk dəfə istehlakçıların kredit müraciətlərinə baxarkən, onların kredit tarixçələrini nəzərə almalıdırlar. Hazırda banklar gecikmələrin və digər oxşar halların mövcudluğunu araşdırmaq üçün xüsusi anderrayting tədbirləri həyata keçirir və müştərilərə düzgün kredit təklif edirlər. Banklar təkrar kredit üçün müraciət edən istehlakçıların kredit tarixçəsinə əsaslanaraq daha sərfəli kredit şərtləri təklif edə bilərlər.

Qlobal təcrübəyə nəzər salsaq, yeni kredit texnologiyalarının inkişafının və tətbiqinin şahidi ola bilərik. "Hibrid" innovativ kredit texnologiyası onlardan biridir (HİKT). "Hibrid" termini müxtəlif bank məhsullarının qarışığına və texnologiyanın tətbiqində müvafiq xüsusiyyətlərin mövcudluğuna aiddir. "HİKT" daimi və ya dəyişkən dövrü ödənişlər etməklə kapital şəklində əmanət depoziti hesabına müəyyən müddətə verilmiş kreditin sonunda birdəfəlik və tam silinməsinə nəzərdə tutur. HİKT-dən verilən məlumata görə, müddətli hesab bank tərəfindən borc verilmiş müştəriyə təqdim edilən əmanət formalarından biri üzrə formalaşır ki, bu da gələcəkdə borcalanın kreditinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulub. Bu, Azərbaycanın, MDB-nin və digər ölkələrin maliyyə sistemlərində tamamilə yeni və sübut olunmamış kredit texnologiyasıdır. Bu formada innovativ kreditləşmə dünya bank sisteminin təklif etdiyi kimi tətbiq edilməsə də, onun bəzi prosedurları ("ödəniş fondunun" formalaşdırılması) İngiltərə, Fransa, Almaniya və bir sıra digər qərb ölkələrində bank praktikasında istifadə olunur. ölkələr. HİKT-dən istifadənin Azərbaycan bankları və müştəriləri üçün faydalarının bir neçəsini nəzərdən keçirək:

- Borcalanlar bank əmanətçilərinə çevrilirlər ("multi-müştərilər");
- Hər bir istehlak krediti geri ödəmə fondu yaradır;
- Kredit borclarının əhəmiyyətli dərəcədə azalması banklarda problemlə aktivləri olan kredit mütəxəssislərinin və mütəxəssislərin iş yükünü azaldır;
- Kredit portfelinə diqqət və nəzarətin səviyyəsi aşağı düşür;
- Mövcud texnologiyadan istifadə kəmiyyət və keyfiyyəti birləşdirir. Başqa sözlə,

HIKT xüsusiyyətləri kredit portfelini kəmiyyətcə artırmaqla yanaşı, portfelin keyfiyyətini yaxşılaşdırır;

- Faiz gəlirləri ilə faiz xərcləri arasında kiçik fərq olmasına baxmayaraq, HIKT vasitəsilə banklardan əldə edilən faiz gəlirləri digər müştəri krediti məhsullarından əldə edilən faiz gəlirlərindən daha sağlam və təhlükəsiz edir;
- “HIKT” ilə əlaqədar kredit mədəniyyəti arzuolunan səviyyədə olmayan “Azərbaycanlı borcalanın” kredit ödənişləri üzrə faizlərin hesablanması “Azərbaycanlı borcalanı” krediti intizamlı şəkildə qaytarmağa sövq edəcək. Bankların HİKT-dən istifadə etməsi “Azərbaycanlı borcalan”da ödəniş intizamını aşılacaq, bu da zamanla “Azərbaycanlı borcalanda” kreditdən istifadə mədəniyyətinin və hesabatlılığın formalaşmasına gətirib çıxaracaq.

Ümumi qəbul edilmiş mühasibat uçotu prinsiplərinə və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına keçidlə birlikdə Azərbaycan kommertiya banklarında kreditləşmədə yeni texnologiyalardan istifadəni artırır. Kreditləri qiymətləndirərkən borcalanın kredit məbləğini və müvafiq faizləri tez bir zamanda qaytarmasına böyük diqqət yetirilir. Çünki gözlənilməz hadisələrə görə hər hansı kredit üzrə öhdəliklərin qaytarılmaması təhlükəsi var. Banklar ən etibarlı müştərilərə kredit verməyə çalışırlar. Bununla belə, onlar riskləri artırma bilsələr də, kredit fəaliyyətlərini daha sərfəli kreditlərə yönəltmək imkanını əldən verməməlidirlər. Risk səviyyəsi ilə kredit əməliyyatlarının gəlirliliyi arasında tərs əlaqəni nəzərə alaraq, banklar ehtiyatlılıq və risk arasında balans tapmaq üçün öz kredit siyasətlərini tərtib etməlidirlər.

Beləliklə, istehlak kreditləşməsinin təkmilləşdirilməsi ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafına faydalı təsir göstərdiyi üçün fiziki şəxslərin kreditləşdirilməsi iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri hesab edilməlidir. Bütövlükdə kreditləşmə sektorunun miqyası, xüsusən də maliyyə və hüquqi qaydaların olmasını zəruri edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq dissertasiya işində komməriya banklarında istehlak kreditləşməsinin problemləri və təkmilləşdirilməsinin istiqamətləri dərindən öyrənilmişdir.

Bank kreditlərinin artması və azalması iqtisadiyyatda pul kütləsinə öz təsirini göstərir. Azərbaycanda bazar prinsiplərinə əsaslanan yaxşı inkişaf etmiş ikipilləli bank sistemi mövcuddur. Komməriya bankları maliyyə bazarlarının inkişafına və iqtisadiyyatın sabitliyinə mühüm töhfələr verir və komməriya banklarının yüksək göstəriciləri digər real və ya maliyyə sektorlarının göstəricilərini artırır. Sağlam komməriya bank sistemi iqtisadi artımı və yeni investisiyaları təşviq edir, zəif bank sistemi isə böhranlara və uğursuzluqlara səbəb olur.

Bankın iqtisadi mahiyyəti və məzmunu kredit sistemində mərkəzi həlqədir. Komməriya bankları mülkiyyət strukturundan asılı olmayaraq müstəqil iqtisadi müəssisələrdir. Komməriya banklarının əsas məqsədi mənfəəti maksimuma çatdırmaqdır.

Sağlam kredit siyasətinin məqsədi banklar üçün likvidlik və gəlirlilik arasında balans yaratmaqla əmanətçilərin maraqlarını qorumaq və səhmdarların gəlirlərini artırmaqdır. Kredit riskinin monitorinqi fərdi kreditlərin, o cümlədən borcalanın balansdankənar risklərinin, eləcə də bankın ümumi kredit portfelinin davamlı monitorinqini əhatə edir. Sağlam kredit idarəçiliyi kreditləşmənin bütün sahələrini effektiv şəkildə əlaqələndirir və nəticədə təşkilatın uğurla fəaliyyət göstərməsinə kömək edir.

İstehlak krediti əhalinin əmtəə və pul şəklində istehlak tələbatını ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Digər kredit növlərindən fərqli olaraq istehlak krediti bahalı və risklidir. İstehlak kreditləri üzrə faiz dərəcələri də “pərakəndə” xarakter daşdığı üçün digər kredit növləri ilə müqayisədə yüksəkdir. Komməriya bankları müəssisə, təşkilat və sənaye sahələrinə qısa, orta və uzunmüddətli kreditlər verir. Banklar tədavüldə olan nağd pulların bankın kassalarına daxil olmasını təmin edərək iqtisadiyyatda kassir kimi də fəaliyyət göstərirlər. Komməriya bankları pərakəndə və topdansatış ticarət, turizm və istehsalla məşğul olan bizneslərə daha çox kredit

verməyə meyllidirlər. Kreditlər borcalanın vəsaitə olan ehtiyacını ödəmək üçün bank tərəfindən kifayət qədər bank girovu əsasında verilir. Banklar kredit şərtləri və kredit məbləğləri əsasında kredit vermək üçün kapital və borcdan istifadə edirlər. Son qərar yalnız kreditin girovunu hərtərəfli yoxladıqdan sonra verilə bilər.

Borcalanların səmərəsizliyi, məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi, maliyyə fəaliyyətinə nəzarətin olmaması problemlə kreditlərin yaranmasına səbəb olur. Kredit portfelində risklərin həddindən artıq cəmləşməsi, kredit sənədlərinin qeyri-peşəkar olması, idarəetmənin düzgün aparılmaması da kreditlərin ödənilməsinə səbəb olan amillərdir. Azərbaycanın problemləri və vaxtı keçmiş kreditlər 10%-i keçir ki, bu da artıq təhlükəli hədd hesab olunur.

İstehlak kreditləri sahəsində əsas məsələlərdən biri də konkret tənzimləmə mexanizmlərindən kifayət qədər istifadə edilməməsidir. Hüquqi tənzimləmənin olmaması və ya həddindən artıq tənzimləmə bu sektorda bir çox problemlərə səbəb ola bilər. Azərbaycanın bank sistemi daimi transformasiyaya məruz qalır və bu, mövcud kredit təşkilatlarının sayında özünü göstərir.

Kredit şərtləri kredit təminatının predmeti, obyekt və ehtiyacı kimi müəyyən edilir. İstehlak kreditləri artıq cari, hesablaşma və müxbir hesablara vəsait köçürməklə, eləcə də kredit hesablarına müxtəlif növ ödəniş sənədləri verməklə verilə bilər. Azərbaycanda 2020-2021-ci illərdə ipoteka kreditlərinin məbləği əvvəlki illərlə müqayisədə artıb, ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər isə azalıb. Bankdan kredit üçün müraciət etmək üçün tələb olunan sənədlərə borcalanın şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd, ünvan, telefon nömrəsi və elektron poçt ünvanı daxildir.

Zəruri hallarda banklar borcalanların maliyyə məlumatlarını qiymətləndirmək üçün müstəqil ekspertlərdən və məsləhətçilərdən istifadə edə bilərlər. Maliyyə vəziyyəti araşdırılarkən sənədlər təqdim edilməlidir. Kredit tələblərinin təhlilində yeni yanaşmalar hazırlanır. Hibrid innovativ kredit texnologiyası (HIKT) bunlardan biridir və HIKT müəyyən müddətə verilmiş kreditin sonunda tam silinməyi nəzərdə tutur.

Kommersiya banklarında istehlak kreditləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi

üçün müəllif tərəfindən verilən təkliflər aşağıdakılardır:

- İlk növbədə istehlak kreditləri haqqında qanun qəbul olunmalıdır;
- Mühasibat uçotu siyasətinin istehlak krediti bazarına təsirini artırmaq üçün kommersiya banklarında resursların formalaşmasında Mərkəzi Bank'ın mərkəzləşdirilmiş resurslarının rolu artırılmalıdır;
- Mərkəzi Bank kommersiya banklarının istehlak kreditləri üzrə maksimal illik faiz dərəcələri, cərimələr və cərimələr müəyyən etməli, həmçinin effektiv nəzarət mexanizmlərini həyata keçirməlidir;
- Kommersiya banklarında kredit siyasəti diqqətlə qurulmalı və kredit mütəxəssislərinə düzgün şəkildə çatdırılmalı və kredit mütəxəssisləri tərəfindən səmərəli şəkildə həyata keçirilməlidir;
- İstehlak kreditləşməsi borcalanların və kreditorların iqtisadi maraqlarının təmin edilməsinə yönəldilməli, dürüstlük, struktur, məqsədlərin iyerarxiyası, dəyişən sosial-iqtisadi şəraitdə çeviklik prinsipləri nəzərə alınmalıdır;
- Banklar kredit portfəllərinin keyfiyyətinə hər gün nəzarət etməyə və hər hansı pisləşmə baş verərsə, düzəldici tədbirlər görməyə imkan verən sistem tətbiq etməlidirlər;
- Kredit bazarında bir çox insan istehlak krediti almaq istəyir, lakin banklar müştərinin ödəmə qabiliyyətinə malik olmasını və faizləri vaxtında qaytara bilməsini təmin etməlidir.

Ümumiyyətlə toplanan məlumatlara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanada kommersiya banklarında istehlak kreditlərinin həcmnin tempi artdığı halda, əhalinin kredit məhsullarına olan inamı da artmaqdadır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankının illik hesabatları”, (2020). Bakı, s.121
2. Abbasov İ.M., Sadıqov R.F. (2013). “Menecment”, Bakı, , s. 149
3. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R. V., (2009). “Bank isı”, Dərslik, Çaşoğlu, Bakı, s. 347
4. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V., (2010). “Bank işi”, Bakı, , s. 431
5. Antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli”, (2010), s. 322
6. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (2009). (17 aprel 2007, 9 oktyabr 2007, 6 noyabr 2007, 26 may 2009, 19 iyun 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul olunmuş dəyişiklik və əlavələr ilə)
7. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, (2013) “Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatların yaradılması Qaydaları”, “18” dekabr 2013-cü il.
8. Bağirov M.M. (2003) “Bank və bank əməliyyatları”, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, , s.413
9. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 4 mart 2005 - ci il.
10. Bəşirov R.A., (2014). Bank işi üzrə ilk interaktiv, Bakı
11. Bəşirov R.A., (2007). “Bank işi”, Bakı, , s. 406
12. Əliyeva T. T., (2013). “Dünya ölkələrinin bank sistemi”, Bakı, s. 351
13. Həsənov Q.H. (2014). “Kredit öhdəliklərinin icrası ilə bağlı yaranan mübahisələrin həllində məhkəmə-mühasibat ekspertizasının rolu”, Bakı, s. 451
<https://bakuresearchinstitute.org/az/why-are-consumer-loans-on-the-rise/>
14. Kazımlı X., Quliyev İ. (2011). “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi”, Bakı, s. 287
15. Quliyeva Ş. T., (2011). “Maliyyə riskləri və onların idarəedilməsi”, Bakı, s. 314
16. M. M. Bağirov. (2003). “Banklar və bank əməliyyatları”, Dərslik, Bakı, s. 397

17. Mehralızadə F. (2020). İstehlak kreditləri niyə artır?
18. Məmmədov Z. F., (2013). Bank fəaliyyətinin əsasları. (Elmi-nəzəri və praktiki məlumat kitabı). Bakı, Azərnəşr. səh.480.
19. Məmmədov Z. F., (2015). “Bank fəaliyyətinin əsasları”, Dərs vəsaiti, Bakı, s.362
20. Məmmədov Z.F. (2016). “Bank işi”. Müəlliflər kollektivi. Dərslik 2 cilddə, “Azərbaycan ” nəşriyyatı, Bakı
21. Məmmədov Z.F., (2010). “Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli”.
22. Məmmədov Z.F., (2010). “Pul , kredit və banklar”, Dərslik, Bakı, s. 354
23. Sadıqov E., (2010). “Bank Əməliyyatları”, Dərs vəsaiti, Bakı, s. 285

İngilis dilində

24. Admati A. R., Pfleiderer P. (1990). Direct and Indirect Sale of Information Econometrica, Vol. 58, No. 4, pp. 901-928
25. Armstrong A., Ebell M. (2015). Unconventional Monetary Policy: Introduction National Institute Economic Review, No. 234, Pp. R1-R4
26. Atlas S. A., Johnson E. J., Payne J. W. (2017). Time Preferences and Mortgage Choice Journal of Marketing Research, Vol. 54, No. 3 pp. 415-429
27. Baasch R. (2015). Taming Title Loans Virginia Law Review, Vol. 101, No. 6, pp. 1753-1788.
28. Bailey W., Huang W., Yang Z. (2011). Bank Loans with
29. Bernanke B. S. (2018). The Real Effects Of Disrupted Credit: Evidence From The Global Financial Crisis Brookings Papers On Economic Activity Pp. 251-322
30. BIS (2010). Principles for the Management of Credit Risk.
31. Brevoort K. P. (2011). The Review of Economics and Statistics, Vol. 93, No. 2, pp. 714-724
32. Chatterjee S., Corbae D., Nakajima M., José-Víctor Ríos-Rull (2007). A Quantitative Theory of Unsecured Consumer Credit with Risk of Default

Econometrica, Vol. 75, No. 6 pp. 1525-1589

33. Chinese Characteristics (2014): Some Evidence on Inside Debt in a State-Controlled Banking System The Journal of Financial and Quantitative Analysis, Vol. 46, No. 6, pp. 1795-1830
34. Committee on the Global Financial System (2018). CGFS Papers No 60 Structural changes in banking after the crisis. (The Group was chaired by Claudia Buch (Deutsche Bundesbank) and B Gerard Dages (Federal Reserve Bank of New York)).
35. Dick A. A., Lehnert A. (2010). Personal Bankruptcy and Credit Market Competition the Journal of Finance, Vol. 65, No. 2, pp. 655-686
36. Elvy S. A., (2017). Paying For Privacy And The Personal Data Economy Columbia Law Review, Vol. 117, No. 6, pp. 1369-1459
37. Ghimire G. (2005), "Non-performing Assets of Commercial Banks: Causes and Effect", Unpublished thesis submitted to research department, Tribhuvan University, Kathmandu
38. Gorton G., Metrick A., Shleifer A., Tarullo D. K. (2010). Regulating the Shadow Banking System [with Comments and Discussion] Brookings Papers on Economic Activity pp. 261-312
39. Grace M. F., Leverty J. T., Phillips R. D., Shimpi P. (2015). The Value of Investing in Enterprise Risk Management. Journal of Risk and Insurance Volume 82, Issue 2 p. 289-316
40. Harrington S. E., (2009). The Financial Crisis, Systemic Risk, and the Future of Insurance Regulation The Journal of Risk and Insurance, Vol. 76, No. 4, pp. 785-819
41. Hibbeln M., Norden L., Usselman P. & Gurtler, M. (2019). Informational synergies in consumer credit. Journal of Financial Intermediation.
42. Hilber C. A. L., Turner T. M., (2014). The Mortgage Interest Deduction And Its Impact On Homeownership Decisions The Review of Economics and Statistics, Vol. 96, No. 4, pp. 618-637
43. Houle J. N., Berger L. (2015). Is Student Loan Debt Discouraging

Homeownership among Young Adults? *Social Service Review*, Vol. 89, No. 4 pp. 589-621

44. Jefferson A., Thomas H. (2020). *Mortgage Journeys: A Video Ethnography of the Homebuying and Mortgage Process* *Cityscape*, Vol. 22, No. 1, Housing Tenure and Financial Security, pp. 7-36.
45. Lake D. A. (2010). *Rightful Rules: Authority, Order, and the Foundations of Global Governance* *International Studies Quarterly*, Vol. 54, No. 3, pp. 587-613
46. McNulty J. E. (2012). *Case Study: Derivatives and Bank Ethics: Terminating an Interest Rate Swap* *Journal of Financial Education*, Vol. 38, No. 1/2, pp. 93-126
47. Mikhed B. & Vogan M. (2017). *How data breaches affect consumer credit.* *Journal of Banking and Finance*, 88, 206-207.
48. Nienhaus V., (1983). "Profitability of Islamic PLS Banks Competing With Interest Banks: Problems and Prospects" *Journal of Research in Islamic Economics*, (1), pp. 31-39
49. OECD (Better Policies For Better Lives) (2015). *New Approaches to SME and Entrepreneurship Financing: Broadening the Range of Instruments.*
50. Osman I.H., and Hitti A., (2008). "Data Envelopment Analysis: A Tool For Monitoring The Relative Efficiency of Lebanese Banks", *European and Mediterranean Conference on Information System*, Late Breaking Paper, p.p. 615
51. Perry V. G., Motley C. M., Adams R. L. Jr. (2016). *What's the Point(s)? Information Content and Messaging Strategies in Mortgage Loan Advertisements.* *Cityscape*, Vol. 18, No. 2, Borrower Beware, pp. 35-54
52. Petersen M. A. and Rajan R. G. (1995). *The Effect of Credit Market Competition on Lending Relationships.* Vol. 110, No. 2, pp. 407-443 (37 pages).
53. Prum D. A., (2013). *Greenbacks For Building Green: Does A Lender For Sustainable Construction Projects Need To Make Adjustments To Its Current Practices?* *Environmental Law*, Vol. 43, No. 3 pp. 415-459
54. Rath N. (2008). *Implications of the Loan Waiver for Rural Credit Institutions* *Economic and Political Weekly*, Vol. 43, No. 24, pp. 13-16
55. Shrestha N., (2004). "A Study on Non-performing Loan and Loan Loss

Provisioning of NBL, Nabil and SCBNL’, Unpublished thesis submitted to research department, Tribhuvan University, Kathmandu

56. Soll J. B., Keeney R. L., Larrick R. P. (2013). Consumer Misunderstanding of Credit Card Use, Payments, and Debt: Causes and Solutions *Journal of Public Policy & Marketing*, Vol. 32, No. 1, pp. 66-81.
57. Thomas L.C. (2010) Consumer Finance: Challenges for Operational Research. *The Journal of the Operational Research Society*. Vol. 61, No. 1, Part Special Issue for 60th Anniversary of the Journal: Challenges for OR, pp. 41-52 (12 pages)
58. Vanatta S. H. (2016). Citibank, Credit Cards, and the Local Politics of National Consumer Finance. *The Business History Review*, Vol. 90, No. 1, pp. 57-80
59. Vassiloglou M. and Giokas D., (1990). “A study of Relative Efficiency of Bank Branches: An Application of Data Envelopment Analysis”, *Journal of The Operational Research Society*, 7, pp. 591-597.
60. Vishnever V. Ya. (2020). Development Of The Consumer Lending Market In The Russian Digital Economy
61. Yang Y., Cheng J. (2020). Bank Intervention and Commercial Credit: An Empirical Study of Debt Default Enterprises in Coastal Regions *Journal of Coastal Research*, Special Issue No. 107. Current Advancements in Marine and Coastal Research for Technological and Sociological Applications, pp. 425-430
62. Yudistira, D., (2012). “Efficiency in Islamic Banking: An Empirical Analysis of Banks”, <http://Ideas.repec.org/p/wpa/wuwpfi/0406007.html>, 23.03. pp. 471

Rus dilində

63. Абрамова М.А., Александрова Л.С. (1996). “Финансы, денежное обращение и кредит: Учеб. Пособие. — М.: Институт международного права и экономики, с. 511
64. Анесянц С.А. (1998). “Основы функционирования рынка ценных бумаг”. — М.: Контур, с. 329
65. Антонов Н.Г., Пессель М.А. (1995). “Денежное обращение, кредит и

- банки: Учебник. — М.: Финстатинформ”, с. 218
66. Банковская система России. Настольная книга банкира. (1995). В 3 Т. — М.: Инжинирингово-консалтинговая компания «ДеКА», с. 442
67. Жукова Е.Ф. (1997) “Банки и банковские операции: Учебник / Под ред.. — М: ЮИТИ.” Банки и биржи, с. 318
68. Колесникова В.И. и Кроливецкой Л.П. (2001). Банковское дело: Учебник / Под ред.— М.: Финансы и статистика, с. 246
69. Лаврушина О.А. (2001) Банковское дело: Учебник / Под ред. — М.: Финансы и статистика, с. 441

İnternet resursları

70. <https://cbar.az> – Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2021
71. <https://expert.gov.az>, 2021
72. <https://stat.gov.az> - Dövlət Statistika Komitəsi, 2021-2022
73. <https://www.banco.az>, 2022
74. <https://www.edu.gov.az> – Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2021
75. <https://www.mcgf.gov.az>, 2022
76. www.economy.gov.az - İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, 2022
77. www.firs-step.com - Elektron bank məlumatları, 2022
78. www.kitab.az - Elektron kitab kataloqu, 2022
79. www.maliyye.gov.az - Maliyyə Nazirliyi, 2021-2022

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditinin verilməsi şərtləri	36
Cədvəl 2. Azərbaycanda banklarının təqdim etdiyi bəzi kredit kartları.....	37

Qrafiklərin Siyahısı

Qrafik 1. Ev təsərrüfatlarına verilmiş kreditlər, milyon manat.....	69
Qrafik 2. Banklar tərəfindən verilmiş ipoteka kreditləri, milyon manat.....	69